

પ્રેમભકિત—અન્યમાળા

	પ્રથમાવૃત્તિની	માલ
૧ કેટલાક કાવ્યો, ભાગ ૧ લો (૨જી આવૃત્તિ)		૧૯૦૩
૨ રાજસૂત્રોની કાવ્યત્રિપુટિ (૩જી આવૃત્તિ)	૧૯૦૩-૦૫-૧૧	
૩ વસન્તોત્સવ (૩ આવૃત્તિ)		૧૯૦૫
૪ કેટલાક કાવ્યો, ભાગ ૨ નો (૨જી આવૃત્તિ)		૧૯૦૮
૫ મન્દુકમાર, અંક ૧ લો (૩જી આવૃત્તિ)		૧૯૦૯
૬ ન્હાના ન્હાના રામ, ભાગ ૧ લો (૭મી આવૃત્તિ)		૧૯૧૦
૭ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા, સમશ્લોકી (૨જી આવૃત્તિ)		૧૯૧૦
૮ ન્યા-જયન્ત (૪ થી આવૃત્તિ)		૧૯૧૪
૯ મેઘદૂત, સમશ્લોકી (૩જી આવૃત્તિ)		૧૯૧૭
૧૦ ઉષા (૫ મી આવૃત્તિ)		૧૯૧૮
૧૧ ચિત્રદક્ષિની		૧૯૨૧
૧૨ રાજધિ ભરત (૨જી આવૃત્તિ)		૧૯૨૨
૧૩ પ્રેમકુન્જ (૨જી આવૃત્તિ)		૧૯૨૨
૧૪ પ્રેમભકિત-ભજનાવનિ		૧૯૨૪
૧૫ સાહિત્યમન્થન		૧૯૨૪
૧૬ વૈષ્ણવી પોડશ મન્થો, સમશ્લોકી		૧૯૨૫
૧૭ શકુન્તલાનું સંભારણું (૨જી આવૃત્તિ)		૧૯૨૬
૧૮ કુરુક્ષેત્ર, પ્રથમ કાંડ, યુગપચયો (૩જી આવૃત્તિ)		૧૯૨૬
૧૯ કુરુક્ષેત્ર, બીજા કાંડ, મહાસુદર્શન (૨જી આવૃત્તિ)		૧૯૨૭
૨૦ ઉદ્ધવોધન (૨જી આવૃત્તિ)		૧૯૨૭

પ્રેમભક્તિ-અન્યમાળા

ઉપનિષત્પંચક

(ધરા કેત કઠ પ્રશ્ન મુદક)

સમશ્લોકી, મૂળ સાથે

ભાષાન્તરકર્તા

નહાનાલાલ દલપતરામ કવિ

આપાન્તરકર્તાને માટે રજીસ્ટર્ડ
પ્રકાશક: ન્હાનાલાલ દલપરામ કવિ,
ભદ્ર, અમદાવાદ, નં. ૧

આવૃત્તિ ૧ લી

૧૯૩૨

પ્રત ૧૧૫૦

૧૯૨૭ ની સાત પત્રી પ્રેમભક્તિ-અન્યમાળાના પ્રત્યેક અન્યની
પ્રત્યેક નકલ ઉપર કર્તાની કુંઝી મહી હોય છે.

મુદ્રક—મુદ્રણસ્થાન

પ્રથમ આઠ પાના

અનુપમ ન્હાનાલાલ કવિ,
૫૧ વિન્ડરી, હોળી ચક્ષો, કાદ, મુબઇ.

કે કોળ્યુ કે કુમુખકુ,

પીવળ પીળા રૂડી, કેસરી કોર આધી;
ને ઉગની ઉમિંઓ યા

મંહી મરમધના વેન ને યુધ વેયાં,
ઉજળું, આનન્દવર્ણું,
અકળિત રમનુ, તેજના પોત કેર,
એ પાનેતર પ્રભાનુ

સજી રમતી હા બ્યોમની વાડીઓમા.

૨

હતી શુ ભાગ્યર મી એ ઉપા હિતર ખંડની ?
કે હતી અમૃતવર્ણી ઉપા એ આર્થશની ?

૩

આકાશપાટે આહી નિપિમા
કુ કુમલખ્યા અક્ષર એદ વાચી
અગમ્યદષ્ટા અલપિંઓએ
રચી જગતની રહેલી ત્રસ્યાઓ.

૪

પ્રવયજની કાળવદ્ધ ત્રિજટા તણુ ખ ની
હિતગખંડને આરે મળેલી છે, ત્રિમુર્તિ ગા.

૫

ગાયા પહેના સ્તોત્ર ત્હા આયવગે,
પૂજ્યા પહેલા ગીતથી બ્રહ્મદેવ
નિશ્વેદ્યાર્યા સાબત્યા ભવ્ય સખદો,
પડધો પડયો દૃશ્યમા બ ન એવો

૬

રામનો જર્મનો શ્રીકેા કસ પારસી હિ દુઓ—
હતા ત્હા એમના સૌના માતામહેા પિતામહેા

૭

વીજની ચમકન્તી મીટમા,
ધનની અમૃતધારને વિગે,
અનિને ધીધ ગજના મહી,
જલધિના જલઓધમા વડા,

૮

આજના પડદા પાળી તેજના કિરણો વિશે
અમિની જ્યોતમા જોતા અલ્પિં બ્રહ્માવને

૯

ક્ષિતિજ ક્ષિતિજ કેરી મગરી ને
વિશદિશના જ ઉત્તી દુર્મંધા,
પિરળ અમળ પુણ્યઆખડીએ
નિરખી વજેન મહર્ષિં ભોકનોક

૧૦

ઝીલતા અનન્તને આરે યાત્રી એહ અનન્તના
અનન્તેથી જ ઉતરતા સન્દેશાઓ અનન્તના.

૧૧

ગિરિને શૃંગે, મહાવરે કે ગુફામાં,
સગિતાઘાટે, કે વનોમાં વસન્તા
બ્રહ્મણિં એ ભોમિયા બ્રહ્માર્ગના
નાખવળો એ અમને એહ માર્ગ.

૧૨

હરીને મેઘની ધારે અર્ધે અજગિ મેઘને,
અપું આ અજગી એમ, લેજો આછી-અધૂરી એ.
મણિપરમી, મ. ૧૬૮૭

અનુક્રમણિકા

પ્રસ્તાવના.....પાનું	૯
પૂરવણી.....	૨૫
૧ વી ઇશાવાસ્યોપનિષદ.....	૩૨
૨, શ્રી કેનોપનિષદ.....	૪૦
૩, શ્રી કઠોપનિષદ.....	૫૪
૪, શ્રી પ્રશ્નોપનિષદ.....	૮૪
૫, શ્રી મુન્ડકોપનિષદ.....	૧૨૨
ટીકા.....	૧૫૦

પ્રસ્તાવના

કાષ્ઠક અન્યનો કાળમહિમા હોય છે ને કાષ્ઠક અન્યનો રચનમહિમા હોય છે, ઉપનીષત્પત્રકના આ ભાષાન્તરની કથાનો કષ્ઠક કાળમહિમા ને કષ્ઠક સ્થાનમહિમા છે. ૨૦ મી સદીના પહેલા દશકમા મહાર ગીતાભાષાંતર થતુ હતુ ત્હારથી આપણી પ્રસ્થાનત્રયીના ભાષાન્તરો ગુજરાતને અર્પવાના મ્હારે ભાવ હતા એ ભાવ પૂરા તો હરિષ્ચંદ્રા હશે ત્હારે પૂરાશે. પણ હું એ દિશામા પ્રયત્નશીલ હતો, અને ધર્શાવાસ્યોપનિષદનું મ્હારું સમ્પ્રેલોકી ભાષાન્તર પંદરેક વર્ષો ઉપર સમાલોચકમા છપાયુ હતુ. પછી અમદાવાદ આવ્યે હઠીભાષાની વાડીમા રહેવાનુ થતા શ્રીયુત (હાલના દિવાન બહાદુર) નર્મદાસકર દેવસકર મહેતા માધલ-પોણા માધલે પાડોશમા રહેતા હતા પિછાન હતી, પરિચય થયો, અને પરિચયથી પારખ્યુ કે ઉપનિષદોનો ને તન્ત્રશાસ્ત્રનો એમના જોવો ને જોટવો ઉંડો અભ્યાસ ગુજરાતના નવશિક્ષિતોમાથી ટાકને હશે મ્હારા કીધેલા ભાષાન્તરો સાબર્યા પછી તો આજથી સાતેક વર્ષો ઉપર-છ. સ ૧૯૨૪ મા ત્રણેક પખવાડિયા સુધી નિત્યશ ત્રણચારેક કલાક એમના વ્યવહારભરપૂર જીવનમાથી લીધા, અને જે પરિણમ્યુ ને નીતર્કુ એ આ ભાષાન્તરપત્રક પાડોશીની વાડી પણ સુગન્ધ આપે, અને સરસ્વતીને એમ પાડોશીના જ્ઞાનબાગના પરિમળથી પરિમળિત આ મ્હારા ધૂપદીપ ધરાતુ છુ

ઉપનિષદોના ભાષાન્તરની મુશ્કેલીઓ વર્ણવતા Sacred Books of the East ની એમની અન્યમાળામા ૫ મેક્સમૂલર કહે છે કે Whatever other scholars may think of the difficulty of translating the Upanishads, I can only repeat what I have said before, that I know of few Sanskrit texts presenting more

formidable problems to the translator than these philosophical treatises. અને ઉમેરે છે કે, I cannot resist a certain suspicion that our (European) Sanskrit scholars do not understand their texts much better than the higher class of schoolboys their Greek

પંડિતમન્યોની આ દશા વર્ણવાય છે, તો મ્હારાં આ સમસ્યોકી બાયાન્તરૈને પ્રાગ્ પડિતો ને તત્ત્વવિચારકો કેવા થે ઉચ્ચગેરી ?

૨, ઉપનિષત્તમહિમા

Among the most precious heritage of humanity must be counted the Upanishads of India. In boldness of conception, depth of thought, beauty of expression the Upanishads are a remarkable product of human mind. They are a contribution of supreme importance not only to the religious thought of India, but have an exalted and abiding value in the literature of the world. આ શબ્દો શ્રદ્ધાનીવરતા કેા બાવિહ સનાતનીના નથી બાહ્યમાજના ધર્મોપદેશક થી હેમચન્દ્ર સરકારના એ પ્રચલિતબોલ છે. રાજ્ય રામમોહનરાયે કહે છે. An attentive perusal of this, as well as of the remaining books of the Vedanta, will, I trust, convince every unprejudiced mind, that they, with great consistency, inculcate the unity of God, instructing men, at the same time, in the pure mode of adoring Him in spirit. ઉપનિષદના અભ્યાસી કેા ડ્યૂસન કહે છે કે These philosophic conceptions are unequalled anywhere in the world યુરોપનો તત્ત્વજ્ઞાની

શોપનહોઅર ઉપનિષદોને Indian mysticism અને Product of highest wisdom ના મહિમાપુરે વધાવે છે, અને ઉમેરે છે કે In the whole world there is no study, except that of the originals, so beneficial and so elevating as that of Oupnekhat It has been the solace of my life, it will be the solace of my death.

પરંપરો એક યુરોપી તત્વજ્ઞાનીને જીવનનો વિશ્રામવાટ ને મૃત્યુની આરામગાહ લાગ્યા છે એ આપણા ઉપનિષદો આર્થ મુમુક્ષુને મુક્તિના સેતુ ને સહસ્રલોકના વિમાન જેવા લાસે તો એમા આશ્ચર્ય શાના ?

ૐ, 'ઉપનિષદ' એટલે શું !

ઉપનિષદોના અર્થ મુલમ નથી તેમ ઉપનિષદ શબ્દનો અર્થ મુલમ નથી. ઉડવું સહેલું હશે, ઉડવાની ક્રિયાએજાણુ પૃથક્કણુ એટલું સહેલું નથી પખીઓ એ જાણતા નથી, ને માનવીઓ કેટલાક જાણે છે ? ઉપનિષદનો એક શબ્દાર્થ એ અપાય છે કે ઉપનિષદયતે-માપ્યતે મહાવિદ્યા મનયા इति ઉપનિષત્. શ્રીમત્ વંકરાચાર્ય એ મહાશબ્દનો પગપરાનુગત નિરાજો જ વ્યુત્પત્ત્યર્થ કહે છે ઉપ-નિતરા સાદયતિ-મવિષ્યાં વિનાશયતીત્યુપનિષતઃ અવિદ્યા જેનાથી સદ-તત્ત્વ નાજ પામે એ ઉપનિષદ પ મેક્ષમૂનર કહે છે Most European scholars are agreed in deriving upa-ni-shad from the root sad-to sit, preceded by the two prefixes upa-near and ni-down so that it would express the idea of session, or assembly of pupils sitting down near their teacher to listen to his instruction

ઉપનિષદ જેવા પ્રાચીન પ્રશસ્ત ને શાસ્ત્રીય શબ્દનો અર્થ ઉદ્દેશવામા એક વધુ વ્યુત્પત્તિમુચ્ચન કડ તો અનર્થ તો નહિ જ થઈ જાય. 'પરિષદ' તો હવે-શી રણજીતરામની પેઢી-આપણો પરિચિત

શબ્દ છે 'પરિપદ' ને 'ઉપનિષદ' નિરનિરાગા ઉપમર્ગના પશુ એક જ ધાતુના શબ્દો છે પરિમ્પદ-ટોળે મળેલા, સાર્વત્રિક, સમુદાયની સભા, ઉપ+નિમ્પદ=થોડાક પાસેનાઓની સભા. પ્રાન્તનો કે દેશનો મહાસમુદાય મળે ને સમગ્ર ચિન્તવન કરે તે પરિપદ, થોડાક ગુરુ-શિષ્યો કે સમાનવર્તી અલ્પનિષ્ઠો મળે ને એકાન્તિક ચિન્તવન કરે એ ઉપનિષદ. મહાઈ (અર્થસૂચન) એવું છે કે (પરિ) મહા સમુદાયનું સભાચિન્તવન તે પરિપદ, અને (ઉપ) અલ્પ સમુદાયનું મન્ત્ર-ચિન્તવન એ ઉપનિષદ.

ઉપનિષદો Secret કે Esoteric નથી, ઉપનિષદો Mystic છે ઉપનિષદો જનતાના-મહાસમૂહનાં નથી, થોડાક અલ્પનિષ્ઠોના ચર્ચા મન્ત્રણા દર્શન છે ઉપનિષદો માત્ર pupils ને teachers ના નથી, સમાનવર્તી અલ્પનિષ્ઠોનાં છે પરિપદ અને ઉપનિષદ-એ શબ્દયુગલના સામ્ય ને ભેદ વ્યુત્પત્તિભાવે વિચાર્યે ઉપરના અર્થ અભ્યાસીઓને સુગમ થશે.

૫ મેક્ષમૂતરસાચુ કહે છે કે In the Triandasheshha, upanishad is explained by sameepasadana, sitting near a person x x The history and genius of the Sanskrit language leave little doubt that upanishad meant originally session ખરૂં પણ એ Session તે (ઉપ) થોડાકની, અને માત્ર ગુરુશિષ્યોની નહિ પણ મહોદે ભાગે મમાનવર્તી અલ્પનિષ્ઠોની એવી Session મા થયેલા મન્ત્રણા ને યાનદર્શન એ ઉપનિષદ.

પણ ઉપનિષદસંખ્યાનો એવો ઇતિહાસનિર્ણય મળે નથી. રાગ નામના મહિમામોહથી જેમ અંબાઈ કેટલાએક એક ગામધણી જે પોતાને (રાગ) કહેવા છે; એમ ઉપનિષદ નામના મહિમામોહને કારણે ધણા આધુનિક પ્રબન્ધો પણ ઉપનિષદને નામે ઝાળખાય છે. એવા ઉપનિષદોની સંખ્યા ૨૩૨ ની છે; પણ એમાં તો અકબરી મુગના અલ્લોપનિષદનો જે સમાવેશ થાય ! દાક્ષિણાત્ય મૌકીકસંગ્રહમાં અને મહાવામ્પરલાવણિના સંગ્રહમાં સામાન્યતઃ માગાના મધુકા જેટલા— ૧૦૮ ઉપનિષદો હોય છે. ઉત્તરાવન ગ્રંથાવનના નારાયણસંગ્રહમાં ને કાલપૂકસંગ્રહમાં ૫૨ ઉપનિષદો છે. શાહજહાન ખાદશાહનો શાહઝાદો દ્વારા શિકાહ એના પિતામહના સમો ઉદારધર્મીવો હતો. શાહજહાન પછી તેનો જેષ્ઠ પુત્ર દેહલીને તખ્તે આવ્યો હોત તો મુગલાહનો સૂર્ય એકાદ સૈંદા વધુ તપત. પ્રકૃતિના સૌન્દર્યમુગ્ધ સમા કાશ્મીરેશની હીજરી મં. ૧૦૫૦ ની યાત્રામાં એ શાહઝાદાએ ઉપનિષદો વિશે જાણ્યું. પછી મુગલશાહઝાદા દ્વારા શિકાહે ૫૦ ઉપનિષદોનું બાપાન્તર દ્વારસી બાપામાં કરાવ્યું. જમવાન રાકરાચાર્યે બ્રહ્મસૂત્રોના નિજના બાધ્યમાં ૧૩ ઉપનિષદોમાંથી અવતરણો ટાંકેલાં છે. ૧ ઈશ, ૨ કેન, ૩ કંઠ, ૪ પ્રમ, ૫ મુક્ક, ૬ માંડુક્ય, ૭ તૈત્તિરીય, ૮ ઐતરેય, ૯ છંદોગ્ય, ૧૦ બૃહદારણ્યકઃ એ દસોપનિષદનાં બાબ્ય શ્રીમદ્ રાકરાચાર્યે રચ્યાં છે; ને તેથી એ દસ ઉપનિષદો આજ પ્રધાન સર્વમાન્ય ઉપનિષદો લેખાય છે. એ દસમાંથી પાંચનાં આ સમલોહી બાપાન્તર.

૫, શ્રુતિભાગ

ઉપનિષદો શાસ્ત્રીય શૈલીએ રચાયેલાં શાસ્ત્રદર્શન નથી, પણ દર્શન માત્રનાં અવલગન છે. એમની Absence of system માં પરમ system છે. શ્રીમદ્ ભાગવતના એકાદશમા સ્કન્ધમાં કહેલું છે કે પૂર્વે એક જ વર્ણ હતો, ને તે હંસ કહેવાતો; (એ હસોમાંથી જે તરી ઉતરેલો એ જ પરમહંસ ને ?) અને એમાંથી પછી ત્રિવર્ણ ને ચાતુર્વર્ણ સંસાર પાંગેલી. વર્ણની જેઠ એમ અસલ વેદ પણ એ

હોતો, ઋગ્વેદ પછી એકના ત્રણ વેદ થયા; ઋગ્ વળુ ને સામ એ ત્રિવિદ્યા કહેવાલી ત્રૈવિદ્યાનાં સોમવા પાપવૃત્તઃ (ગીતા) અને પછી એમાં અથર્વનોનો અથર્વ વેદ ઉમેરાયો, ને ત્રણના ચાર વેદ થયા લોકદન્તકથા એવી છે કે હોત્રી (ઋગ્વેદ) અધ્વર્યુ (યજુર્વેદ) ઉદગાત્રી (સામવેદ) ને બ્રહ્મા (અથર્વવેદ) યજ્ઞક્રિયામાણુના એ પ્રધાન પુરોહિતે કાગ્ગે બ્યાસ ભગવાને એકના ચાર વેદ કીધા, અને તેથી વેદબ્યાસ (The Diameter of Veda) કહેવાયા આ બધા સંહિતા (સમૂહવા મન્ત્રો) નો વિભાગ વેદોના સંહિતાભાગમાં પડી પાછાથો (યજ્ઞક્રિયામાણુપદ્ધતિ પગ્ત્વેના પાઠપિંચોના અભિપ્રાયમગ્રહ) અને આરણ્યકો (નેમીસારણ્ય જેવા અરણ્યોમાંના ચિન્તવનનિર્ણય) ઉમેરાયા કેાંઈક માત્ર સંહિતાભાગને શ્રુતિ કહે છે, ઘણાખગઓ, સંહિતાઓ, પાઠઓ આરણ્યકોને શ્રુતિ કહે છે મહર્ષિદયાનન્દ મરસ્વતી પણ ઉપનિષદોને પ્રમાણુમન્ત્રો લાખે છે પ્રધાન દર્શનપ્રતિષ્ઠામાંથી એક ઇશાવાસ્યોપનિષદ સંહિતાભાગ છે, અન્ય ઉપનિષદો પાઠઓ-ભાગમાં ને આરણ્યકભાગમાં છે ઉપનિષદોનું વેદાનુમારી વર્ગીકરણ આવું છે

ઋગ્વેદ	ઐતરેય ઉપનિષદ	સામવેદ	કેન
યજુર્વેદ	શુક્લ ઇશ		હદિગ્ય
	બૃહદારણ્યક	અથર્વવેદ	પ્રશ્ન
	કૃષ્ણ કંઠ		મુક્કે
	તૈત્તિરીય		માદુક્ય

શ્રુતિમગ્રહના અધ્યયો હોવાને કારણે ઉપનિષદો પણ શ્રુતિભાગ છે ઉપનિષદોના રચનાર્થી મન્ત્રદ્રષ્ટા (Seers) કહેવાતા એ મન્ત્રાગ્રન્થો ન્યાયકોટીના કે બુદ્ધિવાદના કે પ્રમાણુપરંપરાના ગ્રન્થો નથી, પણ દર્શનગ્રન્થો-મન્ત્રદ્રષ્ટાઓની આર્ય દષ્ટિએ દીકેતા દર્શનગ્રન્થો છે ઉપનિષદો શ્રુતિભાગ હોવાને કારણે ચર્ચા કે વિરોધ લાખ્યકારનો લાખ્ય-ધર્મ મનાયો નથી એક હદિગ્ય ઉપનિષદના ૧૦૧ લાખ્ય ને દીમઓ

છે. ભગવાન શકરાચાર્ય વિદ્યારણ્ય-સ્વામી-શકરાનન્દ નારાયણ બદ્ધ અને અન્ય આચાર્યો સમા સમર્થ ભાષ્યકારોએ પણ ઉપનિષદોને સ્થમન્નવવા (Interpret) નો ભાષ્યધર્મ પામેલો છે. આર્થ દર્શિનાં દર્શનો હોઇને ઉપનિષદો આર્થશાસ્ત્રો પણ કહેવાય છે. વ્યાકરણઆરણ્યકોના અન્ય અધ્યાયો યજ્ઞભાગદિક વ્યાક્ર ક્રિયાભાણુવિધાન પરત્વેના હોઇને કર્મકાંડ કહેવાય છે; ઉપનિષદોમાંની ષષ્ઠવિદ્યાની અર્થાને કારણે ઉપનિષદો જ્ઞાનકાંડ કહેવાય છે. વેદોમાંની આત્મવિદ્યાનો સારસમુચ્ચય ઉપનિષદો છે, અને તેથી ઉપનિષદોને વેદાન્ત, વેદાનું શિરસ, (The goal of Vedas- 'વેદોંકા નિચોડ') પણ કહે છે. 'પછી રહસ્ય-જોધનો અર્થમાં ઉપનિષદ શબ્દ રૂઢ થયો.' સાધ્વનચતુષ્પવાજાને ઉપનિષદોમાંની ષષ્ઠવિદ્યા શિખવાડવાનો ગરુડવરોનો શિક્ષણસંપ્રદાય હતો. સ્ત્રીજનતાને કે વર્ણહીનને મુજે તો, વેદાભ્યાસનો અવરોધ ન હતો એમ ગાર્ગી ઐત્રેયી અને સત્યકામ જળાલીની કથાઓ કહે છે. પરમપ્રાપ્તિનો માર્ગ ત્યારે એ હતો કે

જ્ઞાનમસાદૈન વિશુદ્ધસત્ત્વ

તત્તસ્તુ રવમ્ પદ્યતે તિષ્ઠકલમ્ દયાયમાનઃ

૬, ક્ષાત્ર ઉપનિષદાચાર્યો

જેમ ચારે વર્ણોની તેમ ચારે ૫ વર્ણના મુગ્ધોની વિશ્વક્રમમાં સાર્યકતા છે. ઇ. સ. ૧૪૯૨ અને ૧૪૯૮ થી પશ્ચિમગોલાર્ધમાં, ને પૂર્વગોલાર્ધમાં-એમ જગતભરમાં ધરોપે વૈશ્વયુગ-પ્રવર્તીઓ, અને એ આરોહ વર્ષ ખ્રીસ્તો-ગ્રેગોરિયો કાલગ્નસ, પિઝારો, વાસ્કો ડિ ગામા, દેશદેશની હરદ છન્ડિયા કપનીઓથી માલીને આગળા ફોડ એડીસન ને રોકફેલર સમા Merchant Princes-વ્યાપારરાજવીઓ સુધી એ વૈશ્વયુગ જામ્યો. એમણે સાગરના સરોવર કાપ્યા, રાત્રીના દિવસ કાપ્યા, પૃથ્વીનો ખરીદ હતો તેથી દર્શાવેલો એ રહેવા દીધો નહિ. રેડિયોનાં કિરણો આજ એક સેકન્ડમાં આઠ વાર પૃથ્વીને ફરી વળે છે. હવે એ વૈશ્વયુગ આયમતો જાસે છે, અને શુદ્ધયુગનાં આવન્તાં

પગલાં, પૃથ્વીને આજ સંભળાય છે. ઇશ્વાંડમાં મનુર'રાજમન્ત્રીમંડળ
 ને રશિયામાં બોલ્શેવિક્ઝમ એ શુદ્ધયુગની આગાહીઓ છે. શુદ્ધયુગ
 ઉતરશે, ત્યારે પાછો વળી બ્રાહ્મણયુગ બેસશે. દ્વિત્રિયોદ્દેસ સોશિયે-
 લિઝમ કેમ્યુનિઝમ બોલ્શેવિક્ઝમ એ તો શુદ્ધયુગના માત્ર સંપ્રદાયો છે,
 પણ ઇતિહાસનો આદિકાળ કાંઈ એવો ન હતો. ઇતિહાસનો આદિ-
 કાળ બ્રાહ્મણયુગનો હતો, અને ત્યારે બ્રહ્મર્ષિઓ મન્ત્રદ્રષ્ટા અને
 જગત્પુરુષો હતા. વિશ્વામિત્ર જેવા સમર્થને પણ, બ્રહ્મર્ષિપદ નહિ,
 રાજર્ષિપદ મળ્યું હતું. ત્યારે ભારતમાં માધારીઓની સંસ્થા ન
 હતી; અને વાનપ્રસ્થાશ્રમીઓ તથા સંન્યસ્તાશ્રમીઓ, નગરોમાં નહિ,
 વનોમાં વસતા, બ્રાહ્મણયુગના જગત્પુરુષ બ્રહ્મર્ષિઓ ગૃહસ્થાશ્રમી ને
 મહાચાર્યો (મોટા ધામવાળા) હતા. ચાંતવલ્ક્યને રીતેથી પત્ની
 હતાં, વસિષ્ઠજીને અરુન્ધતી પત્ની હતા. ઇતિહાસના આદિકાળમાં
 એમ પ્રથમ ઝાનદર્શન બ્રહ્મર્ષિઓને ધર્મ, એ બ્રાહ્મણયુગ હતો. ને
 પછી બેઠો ક્ષત્રિયયુગ. રામ ને જનક, કૃષ્ણ ને શુક્ર ને મદાવીર સમા-
 ક્ષત્રિયકુલપ્રવરો ક્ષત્રિયયુગમાં જગત્પુરુષો થયા. ઉપનિષદોમાંના ધણા
 ગુરુવર્યો ક્ષત્રિય રાજવીઓ છે. પાંચાળરાજ પ્રવાહણ, ભૈષ્યાસિ ને
 કેકયરાજ અધપતિ એ તો હથાન્તરપ છે, છતાંમ ઉપનિષદના પંચમ
 પ્રપાઠકના તૃતીય કાંડમાંના ૭ મા મન્ત્રમાં લખેલું છે કે : ॥ પ્રાક્
 स्वस्तः पुरा विद्या ब्राह्मणान् गच्छति ; तस्मात्तु सर्वेषु क्षात्र-
 स्वेष्वपि प्रशासनमनुव्रिति. ॥ મેક્ષમહાર એનું ભાષાન્તર કરે છે
 કે : This knowledge did not go to any Brahmana
 before you, and therefore this teaching belonged
 in all the worlds to the Kshatras class alone. આ
 મન્ત્રભાગ ઉપર દીકા કરતાં સારીજી શ્રી હાટાસાલ ચન્દ્રશંકર
 પોતાના ઉપનિષદભાષાન્તરમાં લખે છે કે : "આ બ્રહ્મવાનના યાત્રા
 કેવળ પહેલાં ક્ષત્રિયો જ હતા. પછી વંશપરંપરા બ્રાહ્મણોએ અત્યાર
 સુધી આ બ્રહ્મવાનનું રક્ષણ કરી રાખ્યું છે. x, x ત્રણ હજાર વર્ષ

કરતા પણ વધારે વર્ષ સુધી હિન્દુના પવિત્ર પુસ્તકો/
 આજ્ઞાઓ જ કહેવાય છે " ઉપરાન્ત ઇતિહાસની સાદ
 છે કે પ્રત્યેક ક્ષત્રિયગુરુના ગુરુદેવ આજ્ઞા હતા રામચન્દ્રજીના
 સિદ્ધજી, કૃષ્ણચન્દ્રના સાદીપનિ ઋષિ, જનકના યાગવલ્ક્ય, કૌરવ-
 ડવના દ્રોણાચાર્ય શુદ્ધ ભગવાનના એ આજ્ઞાગુરુઓ હતા, મહા-
 ૧૨ પ્રભુ આજ્ઞામાતાની કૃષ્ણેથી મર્લાવસ્થામા ક્ષત્રિયમાતાની કૃષ્ણે
 યા હતા શુદ્રયુગનો આજ્ઞાગુરુ કાર્ત્ત્વ મેક્ષ છે ને વૈશ્યયુગનો પરમ
 ઔદ્ધાગુરુ એકમ સ્થિત્ય હતા એમ ક્ષત્રિયયુગમા પણ પ્રત્યેક ક્ષત્રિય
 ઋષ્યના માણસ્ય માણમા આજ્ઞાગુરુઆત્મા વસેલો છે જગત્કૃતિ-
 નાસનું પરમ સત્ય એ છે કે એકમ સ્થિત્ય કે કાર્ત્ત્વ મેક્ષ યાગવલ્ક્ય
 અગિરા, મૈત્રેયી કે ગાર્ગી પ્રાય આજ્ઞાશુ વિના અન્યથી અહાવિદ્યા
 ળિલાઇ નથી, છરવાઇ નથી, કે અપ્રદાયસ્વરૂપે રથપાઇ નથી ક્ષાત્ર-
 યુગના વૈશ્યયુગના શુદ્રયુગના સપ્રદાયપ્રવર્તકો સદા આર્ષદ્રષ્ટા અહાવિદ્યા
 તા ઇતિહાસની કાળવહી કહે છે કે પ્રત્યેક યુગપત્તાની પાછળ
 મીતરમા મહાકાય આજ્ઞાશુ ઉભેલો છે અગમન, સોનુરૂપ ને શક્તિ-
 વિદ્યા સંસારની નિરૂપયોગી મહાશક્તિઓ નથી, પણ સંસારનું
 ચક્રવર્તીત્વ તો સદા આત્મલક્ષ્મીવન્તાઓ જ માણશે

છ, રમ્યાકાળ ને ઉપનિષતયુગ

ડા વિન્સેન્ટ સ્થિત્ય કહે છે કે શુદ્ધ ભગવાનનો જન્મ ઇ સ.
 પૂ. ૬૨૩ માં થયો હતો સંસ્કૃતમાહિત્યાચાર્યો કહે છે કે શુદ્ધ ભગ-
 વાન પ્રગટયા ત્ત્કારે સાખ્ય ન્યાય મીમાંસા આદિક પદ્ધતિનો લોક-
 નાણીતા હતા, અને ભૌદ્ધદર્શને-એક રીતે-સાખ્યદર્શનનો/ ખિલાવ
 છે અને એ તો અજવાળા જેવી વાત છે કે પદ્ધતિનો પ્રાય ઉપ-
 નિષદોને આધારે રચાયેલા છે ડા ગ જો લાડગકર કહે છે કે
 વ્યાકરણાચાર્ય પાણિની ઇ સ પૂ ૮ માં સૈકામા થયા, અને
 સંસ્કૃતમાહિત્યના ઇતિહાસઅભ્યાગીઓ કેટલાક કહે છે કે રામાયણ
 પાણિનીની પૂર્વે, આગરે ઇ સ પૂ. ૧૨૦૦ થી ૧૦૦૦ માં, ગ્યાયુઃ

અને મહાભારત રામાયણની પૂર્વે ઇ સ પૂ ૧૫૦૦ થી ૧૨૦૦ મા
રચાયુ ઉપનિષદોમાની ઇન્દ્રચના અને લાપાસંસ્કાર નિ સંદેહ ઉચ્ચારે છે
કે ઉપનિષદો અષ્ટાધ્યાયી રામાયણ કે મહાભારતની પૂર્વેના છે રામાયણ-
મહાભારતના આપણા અઢગ અભ્યાસી શ્રી ચિન્તામણિ ઠેઘ એમના
કૃષ્ણચરિત્રમા લખે છે કે કૌરવપાડવનું મહાયુદ્ધ ઇ સ પૂ ૩૧૦૨
મા ખેલાયુ, અને ત્દારે શ્રી કૃષ્ણ વયે ૮૩ વર્વના હતા ને પિતા-
મહ વયે ૧૩૫ વર્વના હતા શ્રી કૃષ્ણચન્દ્રે (૩૧૦૨) કુરુક્ષેત્ર વચ્ચે
ગીતાજી બાખ્યા અને બીજમ પિતામહે (૩૨૦૦) શરશ્યાઓથી
શાન્તિપત્ર સંજળાવ્યુ એ મહાપ્રજાવિદોના યુગમા જેટલાક જ્ઞાત્ર
તત્ત્વચિન્તકો થયાં છે તેો વિચારવાનુ એ રહે છે કે ઉપનિષતયુગના
જ્ઞાત્ર તત્ત્વચિન્તકો બીજમકૃષ્ણની પૂર્વેના કે પછીના ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર
પ્રથમ દર્શને લાભે છે એટલે અધરે નથી

સર્વોપનિષદો ગાયો, દોગ્ધા ગોપાલમન્દન ;

। પાયો વત્સ, સુધીર્ઘા, દુગ્ધ ગીતામૃત મઘત-

ગીતાપ્રશસ્તિનો એ શ્લોક સર્વવિદિત છે, ને એમા લખેલો
ઇતિદાસ ભારતમાં મર્વમાન્ય છે કે ઉપનિષદશ્રી માયેનુ શ્રી કૃષ્ણે
દોહેલુ ગીતાજી એ દૂધ છે એટલું તે ત્દારે સિદ્ધ કે ઉપનિષદો
ગીતાજીની ને શ્રીકૃષ્ણની પૂર્વેના છે ઇ સ ૧૮૨૮માં ઓક્સફર્ડમા મળેલી
પૌર્વાત્ય વિદ્વન્પરિષદમા ડો વિશ્વનાથ પ્રભુરામ વૈદ્ય કહેલું છે કે
ઈશાવાસ્યોપનિષદની રચ્યાસાલ ઇ સ. પૂ. ૪૦૦૦થી યે પૂર્વેની છે
ઈશાવાસ્યોપનિષદ તેો મંદિતાભાગ છે, અને એ કાગળે તે પ્રાચીનમા
પ્રાચીન ઉપનિષદ છે અન્ય ઉપનિષદો વ્યાહતોના ને આરપચકોના
ભાગ છે, એટલે એ ગીતાજીની ને કૃષ્ણચન્દ્રની પૂર્વેના ખરૂ,
પણ ઈશાવાસ્યોપનિષદની પછીના પણ સુદૃઢ યજ્ઞ મંદિતા ઋષિમંદિતા
જોટલી પ્રાચીન નથી એ આપણી જૂની ઇતિદાસકથની છે વાજ્ઞન-
નેય મંદિતામાનું વાજ્ઞસનેય ઉપનિષદ, તે વૈદ્યના કહેવા પ્રમાણે
ઇ. સ. પૂ. ૪૫૦૦ની આમપામમા રચાયુ હોય તેો ઉપનિષદોનો

રમ્યાકાળ વાજસનેય ઉપનિષદની પછીનો અને શ્રીકૃષ્ણની પૂર્વેનો હોય છે. ઇ. સ. પૂ. ૪૫૦૦ થી ૩૨૦૦ સુધીનો કહે છે. ઇતિહાસ ઉચ્ચારે છે કે
 છેલ્લા પાંચ હજાર

ઉપનિ

યુગ હતો. ૫૦૦૦

age of the Upanishads there was an earnest pursuit of knowledge and a high level of culture. The Upanishads reveal to us an age of intense intellectual unrest. × × A very high standard of culture had apparently been attained. શ્રી સીતાનાથ તત્ત્વભૂષણ કહે છે કે: The Upanishads are the product of a free and enlightened age.

સ્વયં ઉપનિષદમાં કેકયરાજ અથપતિ કહે છે કે There was no thief in his kingdom and no adulterer. આર્યવર્તના આર્યો એમના સત્યને માટે જગત્ત્રિવિખ્યાત હતા. ઇ. સ. પૂ. ૩૨૭માં સિકન્દરના ઇતિહાસનવેશે, ઇ. સ. ૯૦૦ માં આર્ય સુસાદરે, ને ઇ. સ. ૧૨૫૦ ની આસપાસ મહાસફરી માકાપિલોએ એ આર્યસફરુણ નિજ નિજની સફરવહીમાં નોંધેલો છે.

ઉપનિષદોનો ઉત્તરતો કાળ એટલે શાન્તિપર્વ નિ થીમફ ભગવદ્-ગીતાનો કાળ; બીજા પિતામહ ને કૃષ્ણચન્દ્રનો કાળ; સિન્ધના પૌરાણિકશાસ્ત્રીઓને મતે (જન્મદયના ?) મોહનજી ડેરાની સમૃદ્ધ સંસ્કૃતિનો કાળ. અને ઉપનિષદયુગનો અધ્યાદ્વન એટલે એમના કુલપ્રવરો ભરત હરિતનૃ યજ્ઞાતિ ને રન્તિદેવનો યુગ, દીક્ષીપ ને રધુનો મહાસંવત્સર. બ્યાસે ને કાલિદાસે અમર કવિતામાં ગાયેલો એ ઉપનિષદોનો સંસ્કૃતિયુગ. બ્રહ્મશાનમાં, કવિતામાં, પવિત્રતામાં, સાધુતામાં: માનવવંશની મહાયશસ્ત્રિની આત્મસમૃદ્ધિમાં કે સંસ્કારવિધાન સસાર-અન્ધારણ કાપદા રીતરિવાજ રાજસંસ્થાની વિકાસેલી સંસ્કૃતિમાં

આજના પાર્થિવવૈભવી અતિકીર્તિત યુગથી એ ઉતરતો હતો ? કે
 ઘડિયાતો હતો ? મહાકાળ ને મહદવકાશના જાબડાઓમા ઇતિહાસના
 સત્યોને તોળીને ઉત્તર ઉચ્ચરજો.

૮, ઉપનિષદોનાં છન્દ અને કવિતા

પાંચેક સદી ઉપરની-૧૯૦૦ની વાત છે જપાવતા પૂર્વે મ્હારો
 ગીતાભાષાન્તરનો દસ્તલેખ આપણા વિદ્વન્મણિ શ્રી (હાલના દિવાન
 બહાદુર) કેશવ હર્ષદ કુવને જોઈ જવાને આપ્યો હતો. એ મહા-
 મહોપાધ્યાય શાસ્ત્રી સંકરલાલજી એ ભાષાન્તરના અંદારે અધ્યાયનું
 અવલોખન કરી ગયા હતા એવું સમગ્ર અવયોગન તો કેશવનાલભાષથી,
 નિજની સાહિત્યપ્રવૃત્તિના અને શાળાપતિના એવડા વ્યવસાયને લીધે,
 થઈ ન શકયું પણ યથાવકાશ કંઈક ભાગ જોઈ જઈને માતઆઠેક
 મહત્ત્વની સૂચનાઓ એમણે કહી એમાની એક સૂચના ગીતાજીમાની
 ચતુર્થાદ શ્લોકાવલિના છન્દ પરત્વેની હતી વિગટદર્શનના એકાદશમા
 અધ્યાયનું ભાષાન્તર ત્હારે મ્હે પિંગળશાસ્ત્રનિયમિત વચન્તતિતકા
 વૃત્તમા કીધું હતું આપણા છન્દશાસ્ત્રના એ પરમ અભ્યાસીએ કહ્યું
 ‘કવિ ! અર્થ અને કવિતાથી નિરાજો, ભારૂં મામના ઘોષ સંભો,
 વિરાટદર્શનનાં અધ્યાયનાં છન્દનો ધોર વચન્તતિતકામા ન ઉતરે
 અનિયમિતને નિયમિત કરતા મૂળ છન્દનો બન્ય પડછન્દો ભોપાય છે
 મૂળમા છે એવો/અનિયમિત/ છન્દો પડ્યો ગુજરાતીમા ઉતારો.’
 કેશવનાલભાષના ધણાખરા કાવ્યમૂલ્યન હૈંડા અભ્યાસીના, ઉાર
 અવલોખનના, ઇતિહાસસિદ્ધ અને તેથી સ્વીકાર્ય હોય છે એમનું એ
 સૂચન મ્હે અંગીકાર્યું ને વિરાટદર્શનના અધ્યાયનું નવું ભાષાન્તર
 મૂળના જેવા છન્દમા કીધું. આ ઉપધ્યામાની સારદષ્ટિએ ઉપનિષદોના
 છન્દવિચારનો સારોદ્ધાર વેદિક વૃત્તોને પડછે ઉપનિષત્વતો નિયમિત
 પિંગળશાસ્ત્ર પછીના છન્દોને પડછે ઉપનિષત્વછન્દો આનયમિત
 છે. પ. મેક્ષમૂવર ઉપનિષત્વવૃત્તોને Archaic verse કહે છે એ
 છન્દની અનિયમિતતામાથી, વનધોષ મંભો, કાંઈક બન્ય પડછન્દ

ગાજ હે છે, જે કાળની તરંગાવલિ ઉપર તરતો આવતો આજ
હજારો વર્ષ પછી પણ સહજાય છે

સિંહનાદ સમી એ તો ઉપનિષદોની શબ્દવૈષણ્યની કથા થઈ.
અને ઉપનિષદોમાની કવિતા ! શ્રી હેમચન્દ્ર સરકાર કહે છે કે
ઉપનિષદો are 'grand in conception and beautiful
in language' પરમ સત્યો ને પરમ કવિતાનો સંગમ ઉપનિષદોમા
છે સમર્પણોઆનું મહાવ્રત એ છે કે નિજનું સર્વશ્રેષ્ઠ પરમાત્માના
ચરણોમા સમર્પણ જાણે એ મહાવ્રતના વ્રતિયા હોય એમ ઉપનિષદના
મહર્ષિઓએ નિજની સર્વશ્રેષ્ઠ આત્મસામગ્રી પરમાત્મનચરણમા ઠાવવી
દીધી છે ઉપનિષદોના મહારસિયા શોપનટોઅરને ઉપનિષદની કવિતા
કે તાજમહેલ અજન્ડા કે દેલવાડાના મન્દિરોમાની આપણી જગત-
વન્ધ શીષ્યકવિતા નથી ગઈ પણ ખેડોને માટે ધૂરોષી તત્ત્વમીમાસિકો
ભાષે છે તેમ ઉપનિષદના મન્ત્રદ્રષ્ટા ઋષિવરોએ ધ્વજવિદ્યાના મહા-
સત્યો કવિતાની કૂવારાધારાઓમા માનવકુળને સમર્પ્યા છે કુરાને
શરીફનો શબ્દધૌષ, અર્થવૌષ સમો, બધું છે, બાઇબલમાનું the
Sermon on the Mount, ગિરિશિખર સમુ બધું છે, શ્રીમદ્
ભાગવતમાનું ગોપિકાગીત ને વેસ્ત્રુતિ, હૃદયગુહા ને પરાપૂજ્ય સમા,
બધું છે-હૃદયયગમ છે પણ જગતની ધ્વજવિદ્યાની પરમ કવિતા તો
ઉપનિષદોમા છે માયાવતી, આકાશોરાના અદ્વિતાશ્રમને દિમાદ્રિશિખરથી
સ્વામીજી શ્રી વિવેકાનન્દજીના મન્યાસીઓ એમના Minor
Upanishadsના ઉપોદ્ધાતમા લખે છે કે The Upanishads
present to us the Sublime in the most exquisite
poetry in the whole world of literature બાઇબલમાની
પૃથ્વીવખણાતી બોધમાયા (Parables) ની ઉપદેશશીલી મૂળે
ઉપનિષદોમા છે અગમ્યને ગમ્ય કરતી, વાણીપરને વાણીમા ઉતારવા
મથતી, હ્રિદયપરને ઉપમાનિર્દેશથી હસ્તામલકવત્ કરતી કવિતાયી
ઉપનિષદો અજ્ઞાત છે સ્પેન્સરના the Unknowableના સમ્રદાયને

ડા માર્ટિનોએ એક વાગ્યાણુથી ઉચ્છેદી નાખ્યો છે કે It is like silence, one breaks it as soon as he asserts it. એવા કવિતામય સત્યના મૂત્રો, હજારો વર્ષથી જગતને અજવાળું આપતા ને હૃદયોન્ધકારને ધોતા, આલમાના તારલાઓની પેઠે, ઉપનિષદોના આજમા ઝંખકે છે આપણી કવિતા અને બ્રહ્મવિદ્યા બંધેયના મહાસોતો એક જ સરોવરમાંથી નિર્જરેલા છે, અને એ સરોવર તે કૈલાસના માનસરોવર સમુ પાવનકારી, પૃથ્વીપ્રાચીન, આર્યસંસ્કૃતિનું મહામરોવર.

ઉપનિષદો એટલે પરમ-મત્યો ને પરમ કવિતાનાં સંગમતીર્થ એમની શાખાપ્રશાખાઓમા દ્વાર સુવર્ણ સચુક્તા સખાઓ મમી શિલસુશી ને કવિતાની સાહેતરીઓ રમે-નિહરે છે એ કવિતામૃતને કારણે ઉપનિષદો અમર છે ઉપનિષદોનાથી યે બધું સત્ય ને કવિતાના સંગમતીર્થ જગતે નથી દોઢા એમ નહિ અને કવિતાદેવીનાં એ મ-દા-દિનીતીર્થ છે પુરુષસૂક્તને ને વિરાટદર્શનને બ્રહ્મવાટે.

૬, ઉપનિષદો શુ દૂટે છે ?

અને છેલ્લે છેલ્લે સૌને એ સદજ પ્રશ્ન થાય કે ઉપનિષદો શુ દૂટે છે ? મમસ્ત ઉત્તર એક જ છે કે એમને પડેલુ વિશ્વના પડાન ઓની પાછળ નિરૂપવાને ઉપનિષદો પ્રયત્નશીલ છે બાળ નચિકેતા યમદેવને એ પ્રશ્ન પૂછે છે કે મૃત્યુના પડાની પાછળ શુ ? છે ? કે નથી ? મૃત્તિની ઉત્પત્તિ ક્યાંથી ને શાથી ? ઉત્તરમા ઉપનિષદ દૂડ સચોટ મુદ્દામર મૂત્ર ઉચ્ચારે છે કે યજ્ઞોહ વહુર્યામ ઉપનિષદ પૂછે છે કે પરા વિદ્યા કય ? ને અપરા વિદ્યા કય ? જન્મ જરા ને જન્માન્તર-જન્મ-મરણની ધટમાળથી પર એવુ અમૃતત્વ શુ છે ? ને કેમ પ્રાપ્ત થાય ? 'Henceforth this cry of non-return' એ મુક્તિપદ મનાયુ આ સર્વયન્ત્ર નર્હા પ્રકાશતા નથી, પણ 'સદસરસ્મિ' નર્હા અનસ્ત તરે છે એ બ્રહ્મલોક કહ્યો અને કેવોક છે ? બ્રહ્મ સ્વય the Primal Cause of the Universe, શુદ્ધમપાપવિષ્ણમ્,

જ્ઞાનન્દરૂપમમૃતમ, સચ્ચિદાનન્દઃ જે જાણે સહુ જાણેયુ થાય તે જે પામે સહુ પામેયુ થાય એ કેવો છે ? ને કેમ પમાય ? આત્મા ને પરમાત્મા (એ સબ્દના પડઘા સમસ્ત પૃથ્વીને વીધીને અમેરિકામાં જઈ, એમર્સનની હૃદયગુફામાં પ્રવેશી, પાછા નીમરી, Soul અને Oversoul શબ્દે સંભળાયા)નું સ્વરૂપ અને મધ્ય કેવાક પ્રકારના છે ? દ્રા સુવર્ણ સચુક્તા સજાયા થી ધીરે ધીરે હવે સ્વહતા ઉપનિષદોએ પૃથ્વક અમુક્ષુને મહાવાક્ય કયું કે (તત્ત્વમસિ) ૨૦ મી સદીમાં જાગ એક અમેરિકન તત્ત્વવિચારકે પુસ્તક લખ્યું છે કે Every Man a King એથી અનેકવા આગળ વધીને હજારે દુનિયાના વર્ષો પૂર્વે ઉપનિષદશાસ્ત્રોએ ઉચ્ચાર્યું છે કે બ્રહ્માસ્મિ, Every Man the God વિવેકાનન્દી ન્નસન્યાસીઓ કહે છે કે 'the Upanishads are a mine of strength.' 'The first fruit he acquired was fearlessness' સમીક્ષ, non-fear જોગીલોકનો અનભે એ ઉપનિષદનો પ્રાપ્ત-મન્ત્ર છે સચ્ચિદાનન્દ ઉપનિષદોનો પ્રાણસ્થ પ્રાણ છે આ ઉપનિષદવિદ્યાને બ્રહ્મચારીઓ બ્રહ્મવિદ્યા-ગુહ્યતમમ્ કહી વર્ણવે છે, અને એ પામે માનવી જીવનમુક્ત થઈ રહે છે કર્મકાંડથી પર, વાયુ વીજળી જેવ ઉપા યમના સ્તવનોથી પાર આત્માની અને દિશાઓની મહન ગુફાઓમાં મન્ત્રદ્રવ્ય નિવિરોધે દૃષ્ટિ પ્રાપ્તિ ઉપનિષદો ગાયા છે એમની પછી જે જે વિશ્વદ્રષ્ટાઓએ વિશ્વના પડદાઓની ખાજી નિહાળીને પરમ દર્શન બાખ્યા છે, ઉપનિષદોના એ અનુજ સ્ત્રવિદોએ ઉપનિષદોથી અધિકા બ્રહ્મવિદ્યાના શા શા પદ્ધતિ માનવનોકને સંભળાવ્યા છે ?

૧૦, ઉપસહાર

મોક્ષપ્રાપ્તિના-બ્રહ્મશિખરના બ્રહ્મમંદિરે જવાના ચાર બ્રહ્મમાર્ગ આરોગ્યે નિર્ધાર્યા છે, કર્મમાર્ગ જ્ઞાનમાર્ગ ચોક્ષમાર્ગ ને ભક્તિમાર્ગ નિર-નિગળા મહાપુરુષોએ નિર્મલનિર્મલા સપ્રદાયનુસાર નિરનિરોગા બ્રહ્મમાર્ગને

સર્વોત્તમ બાબેલા છે. પણ હિન્દુધર્મના સહુ મહાત્મચિન્તકો એટલું
 તો એકમતે ઉચ્ચારે છે કે એ ચારે વા અલ્પશિખરે વિરાજતા
 અલ્પમન્દિરના અલ્પમાર્ગો છે ઉપનિષદો દાદા સામ્રદાયિક ગ્રંથો નથી.
 સાગરમા સહુ નદીઓ આવીને સમાય છે, એમ ઉપનિષદોમા સહુ
 સમ્રદાયો સમાય છે તેમ ઉપનિષદો એમાર્ગો ગ્રંથો પણ નથી
 નગરચોકમા જેમ ચારે દિશાના રાજમાર્ગો આવીને ઢોળાય છે,
 એમ તત્ત્વજ્ઞાનના જ્ઞાનચોકરૂપ ઉપનિષદોમા પણ ચારે અલ્પમાર્ગ
 આવી બને છે ઉપનિષદો એટલે કર્મમાર્ગ જ્ઞાનમાર્ગ યોગમાર્ગ
 ભક્તિમાર્ગનો સમન્વય. એ ખરું ॥ ૩ 'Truth is far from
 mere intellectualism' ઉપનિષદો કેવળ Intellectualism
 નથી અને એથી જ ઉપનિષદોમા 'Germes of all religious
 thought of India' રહેલા છે હવેલીના બધા પે આરાડાઓને
 ઝીલે ને અવનબન દે એ હવેલીનો પાયો, એમ હિન્દુધર્મના અંગરૂપ
 સર્વ સમ્રદાયોને અને પરમ માનસપ્રેરણાઓના જ્યોતિર્પ્રવાહરૂપ ચારે વા
 અલ્પમાર્ગોને ઝીલે ને અવનબન દે એ હિન્દુધર્મના પાયારૂપ પ્રસ્થાન-
 ત્રયી ગીતા ઉપનિષદો ને અલ્પસૂત્રો હિન્દુ સમ્રદાયો ઐતિહાસિક છે,
 હિન્દુ પ્રસ્થાનત્રયી મનાતલ છે સમ્રદાયો પ્રગટે, ખીને, મ્હોરે, ને
 કરમા, પ્રસ્થાનત્રયી ઇતિહાસની ઝડપોના ઝડપોબાવથી સદા
 ઠાનાતીત છે ઉપનિષદો એક સમ્રદાયના, એક દિશાના, એક
 માર્ગના ગ્રંથો નથી ઉપનિષદો સર્વમાન્ય, સર્વદેશીય, ધર્મના
 પાયારૂપ, જગતના પ્રત્યીનમા પ્રાચીન તત્ત્વજ્ઞાનના ધર્મશાસ્ત્રો છે.
 શુદ્ધ ભગવાને કહ્યું કે જન્મ મરણ ને જન્માન્તરથી પર અમૃતત્વ
 એ નિર્વાણપદ એમ કહીને ઉપનિષદોની સાક્ષી પૂરી. ખ્રીસ્ત
 ભગવાને તરુમસિની પેડે કહ્યું કે I and my Father
 are one, એમ કહીને ઉપનિષદોની સાક્ષી પૂરી. મનમૂઝ સૂરીએ
 જગ્યાદિમના જેવી અનન દહની બામ પોકારી, અને એમ કહીને
 ઉપનિષદોની સાક્ષી પૂરી બૌદ્ધ ખ્રીસ્તી ઇસ્લામી-જગતના એ

-મહાધર્મોએ ઉપનિષદના પૃથ્વીપ્રાણીન જ્ઞાનકાંડની એમ સાક્ષીઓ પૂરી છે. પરદેશીઓ ઉપનિષદોને ભારતના અગમ્યવાદ (Mystecism) ના મહાગ્રન્થો કહે છે. હિન્દુઓ ઉપનિષદોને યુગયુગથી ઘણલોકનાં વિમાન ને અમૃતત્વના સેતુરૂપ માને છે. પરધર્મોએ ઉપનિષદોને જીવગીના વિશ્રામઘાટ ને મૃત્યુની આરામગાહ ઉચ્ચારે છે. ઇતિહાસ એટલી તો નિઃસન્દેહ સાક્ષી બાણ છે કે હિન્દુઓનું સનાતન છે એ જગતનું પથ સનાતન છે.

અધિક પૂર્ણિમા, મં. ૧૯૮૭

નહાનાલાલ દલપતરામ કવિ

પૂરવણી : ઉપરની પ્રસ્તાવના શ્રી. નર્મદાચક્રલાષ્ટને ખતાવતાં એમણે જે માહિતિઓ વિશેષ આપી: (૧) દ્વારા શિક્ષાદના ગ્રન્થની પ્રસ્તાવનાનો સાર; (૨) ૧૯૩૦માં છપાયેલો શ્રી. ચિંતામણિ વૈદ્યનો ગ્રન્થ History of Sanskrit Literature: Vedic Period. ઉપનિષદના અભ્યાસીઓને એ બન્ને મદત્વના ગ્રન્થો છે, અને એમનાં માંના કેટલાક મુદ્દાઓ નીચે આપ્યા છે કૌંસમાં છે એ મ્હારા ઉગેરણો છે.

૧. દ્વારા શિક્ષાદના ગ્રન્થનું નામ શરેહ અકબર-મહાન શરેહ છે. કાશ્મીરમાં હજરત મુસ્લાશાહ કરીને એક સાંધ હતા શાહજહાન બાદશાહ એમને બહુમાને સન્માનતા મુસ્લાશાહ અનેકશાસ્ત્રવેતા બ્રહ્મવિદ હતા. દિગ્વિજય સ. ૧૦૫૮માં શાહજહાં દ્વારા હકીરવેરો કાશ્મીરયાત્રાએ ગયો હતો ત્યાં ત્યેને મુસ્લાશાહનો સમાગમ થયો. મુસ્લાશાહે દ્વારા શિક્ષાદને ઉપનિષદોની વાત કહી, અને બ્રહ્મવિદાતું

(૩મશામ સુધી-યુરોપના આરા પર્વન્ત કારસી ભાષા ત્હારે-
ચીન સિવાય-સમસ્ત એશિયા ખંડની રાજભાષા હતી એટલે દારા
શિકોદના બાપાન્તરોની પાંખે ઉપનિષદો ત્હારે એશિયા ખંડમા ઉડતી
ચર્ચા, ને એમ ઉડતા ઉડતા પછી યુરોપને કાઢી ઉતર્યા પ. મેક્ષમલર કહે
છે કે એ કારસી ઉપનિષદો ઉપરથી મોં એક્વેટિક કુપેરેએ ફેચ
ભાષામાં ને લેટિન ભાષામાં ઉપનિષદોના બાપાન્તરો કાઢ્યાં, અને એ
લેટિન બાપાન્તર ૪ સ ૧૮૦૧-૦૨મા હપાયું ફિલસુફ શોપન-
દ્વારે એ લેટિન ઉપનિષદો વાંચ્યા, ને યુરોપને વંચાવ્યા.

આમ આર્યાવર્તની બહાર એશિયાયુરોપમાં ઉપનિષદોનો પહેલો
પ્રચાર ખરેખરી શાહજાદા દર શિકોદે કીધો)

૨ ઉપનિષદોના રચ્યાકાળ પગલેના મી ચિન્તામણિ વૈદના
પ્રત્યભાષી મહત્વના થોડા ફકરા નીચે નોખ્યા છે

P ૭ The Bharat fight took place in B C 3102 Pp 5 & 11- 3102 B C, the date of the Bharat fight.

! P 39. The original Gita of Vyasa, if such existed, must be dated 3102 B C

P. 58 Dr Iwinski of Warshaw, in the preface to his Bhagavadgita in French, says ' We can scarcely find, in the whole European literature, a book which we can put by the side of Gita

• P 17; The Vedic and Post-Vedic period of Sanskrit literature extends from 4500 B C to 800 B C, i e from Sanhita to pre-Panini, to, be called the Shruti period.

• Pp 31-32. The oldest period in the Aryan civilization may, therefore, be called the Aditi or Pre-Onon period, and we may, therefore, roughly

assign 6000-4000 B C as its limits. A good many suktas of Rigveda were composed in that period.

(હગ્દાર ગુરુકુવના કુલપતિ ૫ રામદેવજી એમના મારત-
ચર્પકા દિતિહાસ મા લખે છે કે ભારત કે પ્રસિદ્ધ વિદ્વાન પડિત
બાલ ગંગાધર તિલકે અપની પુસ્તક 'ઓરાયન' મે જ્યોતિષ વિદ્યાકે
પ્રમાણુસે મિદ્ધ કરતે હે જી વિશેષ (ત્રગ્વેદ)મદિતા ભાગેકે બને
૧૨૦૦૦-બાગ્દ સદસ વર્ષોસે જી અધિક વ્યતીત હે ચૂકે હે એટલે
કે એ કાળ ૪ સ ૫, ૧૦૦૦૦ ની પૂર્વેના)

Pp 162-63-64= 1 Isha, 2 Ken, 3 Katha, 4 Prashna, 5 Mundaka, 6 Mandukya, 7 Tai-ttiriya, 8 Atreya, 9 Chhandogya, 10 Brihadaran-yaka these ten Upanishadas have been commented upon by Shankara. Other 3 are really old ones Kaushatki, Shvetashvatara, and Maitrayaniya. These 13 only fall within the Shruti period.

P 158 (ઉપનિષત્મહિમા વિશે જી ચિંતામણિ વૈદ્ય
કહે)) Noblest portions of Vedic literature,
indeed of the whole range of Sanskrit literature
× Sublimest from the philosophical as well as
literary points of view × Embodying the high-
est philosophical speculations to which man
can rise. × The most serious attempts of man to
solve the never-to-be-solved mystery of Man, Na-
ture and God. × Surpassing even the Dialogues of
Plato in eloquence and sublimity of thought. × They
(the Rishis) also rose beyond the idea of Heaven.

P 188 Chhandogya This Upanishad is,
according to our (Mr. Vaidya's) view the oldest
of all-perhaps with exception of the Isha

of Chhandogya and other Upanishads × somewhere about 2500 B. C.

P. 168. If is a question whether prose comes first or verse. (ઇતિહાસ કહે છે કે પ્રથમ Rhythm આવે છે; જગદે)

P. 173. If then the latest Upnishad vis. Mastryaniya is as old as 2000 B. C., the Upnishadic Age (i. e. of the 10 principal Upanishads) must be placed between 2500 & 3000 B. C.

(શ્રી. ચિંતામણિ વૈદ્યનો આ ઉપનિષદયુગનિર્ણય પ્રસ્તાવનામાં કહેલા નિર્ણયથી બહુ નિરાશો નથી. પણ આખરી નિર્ણય બાધતા પહેલાં મુમુક્ષુએ નીચેના મુદ્દાઓ વિચારવાના રહે છે.

સતપથમાં પરીક્ષિતના પુત્રોના અશ્વમેધની કથા છે; એટલે તે અર્જુનની પછીનું; ઇ. સ. પૂ. ૩૧૦૦ પછીનું. પ્રાચીનમાં પ્રાચીન એ નહિ, પણ ઇશાપનિષદ છે.

બીજા ઉપનિષદો ભારતયુદ્ધની પૂર્વેના-ઇ. સ. પૂ. ૩૧૦૦ની પૂર્વેનાં છે. ઠામપી ગીતામાં શ્લોકો ઉપવૃત્ત છે.

પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ઉપનિષદ ઇશોના રમ્યાકાળ શ્રી વિશ્વનાથ પ્રભુરામ વૈદ્ય ઇ. સ. પૂ. ૪૦૦૦ની પૂર્વેનાં સ્થાપે છે.

કાય ને મેકડોનેલ સતપથ બ્રાહ્મણને ઉપનિષદોમાંથી છેલ્લુ કહે છે. શ્રી. ચિંતામણિ વૈદ્ય સતપથનો રમ્યાકાળ ઇ. સ. પૂ. ૩૦૦૦ વર્ષનો કહે છે.

આમ સરવાળે : ઇશ અને સતપથની વચ્ચે ઇશાપનિષદોના રમ્યાકાળ આવે છે; એટલે કે ઇ. સ. પૂ. ૪૫૦૦ થી ૩૦૦૦નો.

સેતાત્રતર ઠોસતકી ને મૈત્રાયણીય ઉપનિષદોના રમ્યાકાળ શ્રી. ચિંતામણિ વૈદ્ય ઇ. સ. પૂ. ૨૮૦૦ (પા. ૨૦૬) ૨૫૦૦ (પા. ૧૦૧) ને ૨૦૦૦ (પા. ૮૭) કહે છે.)

(જગદેના જન્મ-મૃત્યો વિશેની શ્રી ચિંતામણિ વૈદ્યની માહિતી જન્મસંસ્કારના અભ્યાસીઓએ બહુવા નેથી છે; તેથી કિંચિત્ અંદી આપી છે.)

P 206. Kena Indra is still the highest deity
 × It may, therefore, be earlier than Kath

P 200 Kath Verses oft-quoted by later works, chiefly the Gita × Older than Gita

P. 205 Mundaka. The Simile taken from archery is grand × Some verses are taken from the Rig Veda

P 201 Taittiriya It may have preceded the Kath

P 6 Satpatha Brahman, (including the Brihadaranyaka Upanishad) unquestionably (?) the oldest × Its composition must be placed in about 3000 B C

P 11 Macdonell thinks that it (Shatpatha) is the latest

P 219 Keith looks upon Aitareya (including Aitareya Upanishad) as the oldest Brahmana, Shatpath as the latest

P 22 Taittiriya Brahmana (including Taittiriya Upanishad) is nearly as old as Satpath. Its style is older than that of Satpath P. 37 The oldest portion may be taken to be about 2800 B C

P 8 Mantrayaniya furnishes us with an astronomical statement × calculated to be about 1900 B C The age of the Brahmanas thus extends from about 3000 B C. to 2000 B C

P 80 Aitareya Brahman The date of this Brahmana must be taken a little before the date

of Chhandogya and other Upanishads * somewhere about 2500 B. C.

P. 168. If is a question whether prose comes first or verse. (ઇતિહાસ કહે છે કે પ્રથમ Rhythm આવે છે; ઋગ્વેદ.)

P. 173. If then the latest Upnishad viz. Maitryaniya is as old as 2000 B. C., the Upnishadic Age (i. e. of the 10 principal Upanishads) must be placed between 2500 & 3000 B. C.

(શ્રી. ચિંતામણિ વેદનો આ ઉપનિષદયુગનિર્ણય પ્રસ્તાવનામાં કહેલા નિર્ણયથી બહુ નિરાશો નથી. પણ આખરી નિર્ણય બાંધતાં પહેલાં મુશ્કેલીએ નીચેના મુદ્દાઓ વિચારવાના રહે છે.

શતપથમાં પરીક્ષિતના પુત્રોના અશ્વમેધની કથા છે; એટલે તે અર્જુનની પછીનું; ઇ. સ. પૂ. ૩૧૦૦ પછીનું. પ્રાચીનમાં પ્રાચીન એ નહિ, પણ ઇશોપનિષદ છે.

ખીર્જ ઉપનિષદો ભારતયુદ્ધની પૂર્વેનાં-ઇ. સ. પૂ. ૩૧૦૦ની પૂર્વેનાં છે. કદમાંથી ગીતામાં સ્વેકો ઉદ્ધૃત છે.

પ્રાચીનમાં પ્રાચીન ઉપનિષદ ઇશોનો રમ્યાકાળ શ્રી વિશ્વનાથ પ્રજુરામ વેદ ઇ. સ. પૂ. ૪૦૦૦ની પૂર્વેનો સ્થાપે છે.

કાથ ને મેકડોનેલ શતપથ બાહ્યણને ઉપનિષદોમાંથી છેલ્લું કહે છે. શ્રી. ચિંતામણિ વેદ શતપથનો રમ્યાકાળ ઇ. સ. પૂ. ૩૦૦૦ વર્ષનો કહે છે.

આમ સરવાળે : ઇશ અને શતપથની વચ્ચે ઇશોપનિષદોનો રમ્યાકાળ આવે છે; એટલે કે ઇ. સ. પૂ. ૪૫૦૦ થી ૩૦૦૦નો.

શ્વેતાશ્વતર કૌશલકી ને મૈત્રાયણીય ઉપનિષદોના રમ્યાકાળ શ્રી. ચિંતામણિ વેદ ઇ. સ. પૂ. ૨૮૦૦ (પા. ૨૦૬) ૨૫૦૦ (પા. ૧૦૧) ને ૨૦૦૦ (પા. ૮૭) કહે છે.)

(ઋગ્વેદના ઇન્દો-વૃત્તો વિશેની શ્રી ચિંતામણિ વેદની માહિતિ ઇન્દ્રસંસારના અભ્યાસીઓએ જાણવા જોવી છે; તેથી ટિપ્પણ અંદો આપી છે.)

P. 68 Metre. The Vedic metre depends solely on the number of syllables (ॐॐॐ) in it. There is no restriction as to the shortness or length of the several syllables

P. 69. Gayatri, Trishtup, & Jagati are most important metres; Trishtup with four feet (ॐॐॐ) of 11 syllables each being the most important, nearly two-fifths of the Rigveda verses being in this metre.

P. 71 The Zenda Avesta also contains many verses in this metre (Trishtup) of four feet, with 11 syllables in each.

P. 70 The Vedic poets like all other poets were not, however, hidebound in the matter of metre; and they sometimes used one or two syllables less or more.

Katyayana sutras say: With one syllable less and more, the kinds of metres would be Nichrit & Bhuris, with two (less or more) they would be Virat & Swarat.

P. 71. There are also mixed metres, three feet with eight syllables and a fourth with six is an example.

P. 73. The Anustup, however, became popular with writers of long poems, and of extensive works on any subject in later Sanskrit; because the restriction therein on long and short syllables is very limited.

P. 71. Vyasa, in the Mahabharat, often follows the license of Vedic poets

ઉપનિષત્પંચક

(ઇરા, કેન, ટઠ, પ્રશ્ન, મુંડક)

૨૬

મહાત્મ ઉપનિષદનું ધનુષ ધરી,
ઉપાગ્રનાથી ધર્યું બાણ સાંધીને,
એથી જ તદ્ભાવવિહીન ચિત્તથી
વીરા ! વંધ્યા અદ્વૈતરૂપ લલ્ય તે.

મુંડકોપનિષદ

૧, શ્રી ઈશાવાસ્થોપનિષદ

ન્દાનામાં ન્દાનું, જ્ઞાતાં પ્રાચીનમાં પ્રાચીન, ને તેથી માહાત્મ્યે
મ્દોહું, આ ઈશોપનિષદ છે. ખીજાં, ઉપનિષદો. બ્રાહ્મણ કે આરણ્યકના
વિભાગ છે; ઇશોપનિષદ સંહિતાભાગ છે. સંહિતાભાગ હોવાથી
માત્ર (૧૮) મન્ત્રોનું આ ઉપનિષદ વિદ્વદ્મન્ય ને બહુમુહું છે.

વેદોના સંહિતાભાગ પ્રથમ રચાયા છે, બ્રાહ્મણ ને આરણ્યક-વિભાગ
પછી રચાયા છે. એટલે ઉપનિષદભાગમાં આ ઉપનિષદ સર્વપ્રાચીન છે.

યજુર્વેદના એ વિભાગ છે : શુક્લ યજુર્વેદ ને કૃષ્ણ યજુર્વેદ.
શુક્લ યજુર્વેદને વાજસનેય સંહિતા પશુ કહે છે, ને કૃષ્ણ યજુર્વેદને
તૈત્તિરીય સંહિતા કહે છે. વાજસનિ = યજનું સદામત દેનાર ઋષિ; ને
તેમના પુત્ર તે વાજસનેય; એમને પ્રાપ્ત થયેલા મન્ત્રો તે વાજસનેય
સંહિતા. એ સંહિતામાંનું ઉપનિષદ તે વાજસનેય ઉપનિષદ.

વાજસનેય સંહિતાના (૪૦) અધ્યાય છે. એમાંનો છેલ્લો-૪૦મો
અધ્યાય એ આ ઉપનિષદ. પ્રથમના ૩૬ અધ્યાયોમાં કર્મકાંડનું
પ્રતિપાદન છે; આ ૪૦મા અધ્યાયમાં જ્ઞાનકાંડનું નિરૂપણ છે.

શુક્લ યજુર્વેદની માધ્વદિની શાખાનું આ ઉપનિષદ છે; ને
આઘ શબ્દો ઉપરથી ઈશ કે ઈશાવાસ્થોપનિષદને નામે વિખ્યાત છે.

પૂનાની આનન્દાશ્રમમન્યાવલિમાં આ ઉપનિષદ છપાયેલું છે.
જગવાન શંકરાચાર્યે આ ઉપનિષદનું ભાષ્ય રચેલું છે. ભાષ્ય દીકા
રહસ્ય દીપિકા વિવૃત્તિઃ એમ અનેક વિવરણો આનાં રચાયેલાં છે.

આ ઉપનિષદ કહારે રચાયું એની અનેક અટકળો છે. લો.
મા. ટિળક મહારાજ કહે છે કે ઋગ્વેદસંહિતાનો યુગ ઝાઝામાં ઝાઝો
ઇ. ઍ. પૂ. દસ હજાર વર્ષ ઉપરનો ગણાય. પશુ શુક્લ યજુઃસંહિતા
મોડી રચાવાનું પ્રાચીન વિદ્વન્વાક્ય છે. ડો. રા. ગો. ભાંડારકરના
અભિપ્રાયે સંસ્કૃતબ્યાકરણચાર્ય પાણિની ઇ. સ. પૂ. ૮મા શતકમાં
અર્થા. રામાયણમહાભારતનાં છેલ્લાં સંસ્કરણ પાણિનીની પહેલાં,

એટલે કે ઇ સ પૂ ૧૦૦૦થી ૧૫૦૦માં, યજ્ઞનું સંસ્કૃતમાહિત્યા-
વ્યાસીઓ કહે છે. 'The classical Sanskrit is very
different from the language of the Upanishads,'
પણ વૈદિક સંસ્કૃતના જોટલી ઉપનિષદોની ભાષા પ્રાચીન નથી પરંતુ
Classical સંસ્કૃત અને વૈદિક સંસ્કૃતની વચ્ચેના ઉપનિષદોની ભાષા
ઉમેરે ૨ વૈદિક સંસ્કૃતનું ઉપનિષદભાષામાં રૂપાંતર થાય ને ઉપનિષદ-
ભાષાનું Classical સંસ્કૃતમાં રૂપાંતર થતા જે કાળ લાગે તે બન્નેનો
વિચાર કરીને ઇ સ ૧૬૨૮માં ઓક્સફર્ડમાં મળેલી પૌર્ણાત્ય વિદ્વાન-
પરિષદમાં ઇશાવાસ્થોપનિષદના રચ્યાકાળ વિશે જોવાતા આપણા ડૉ.
વિશ્વનાથ પ્રભુરામ વૈદ્યે કહ્યું છે કે The time about which
the Upanishad of the type of ઇશાવાસ્થ was written
may be pushed back at least to four thousand
years before Christ.

એટલે કે ઇશાવાસ્થોપનિષદ આજની ઓછામાં ઓછા છઠ્ઠેક
હજાર વર્ષોની જે પૂર્વે રચાયેલું છે

ઇશાપનિષદ આમ જગતનો પ્રાચીનમાં પ્રાચીન જ્ઞાનકાંડ છે
શકરાચાર્ય હથાક્રીસ્ત કે જુદા જગવાન, સોક્રેટિસ પ્લોટો કે એરિસ્ટોટલના
દિલસુરસુગ વિચારતા જુદા ઇશાવાસ્થ ભણે પૃથ્વીપ્રાચીન બાંધે છે.

કેટલાક માને છે કે કર્મમાર્ગનો ને જ્ઞાનમાર્ગનો આ ઉપનિષદમાં
સમન્વય છે. કર્મમાર્ગી જ્ઞાનમાર્ગી ને આત્મહન એમ વિવિધ જનતાનું
આમાં વ્યાખ્યાન છે. મત્યનું મુખ્ય સોનાથી જાદુનું છે, પૂણનું સત્ય-
ધર્મના દર્શનાર્થે તે ઉઘાડે ઉપનિષદનો એ મન્ત્ર આજની અર્થપ્રધાન
સંસ્કૃતિના મુગમાં બહુ અર્થવન્તો લાગશે.

Sacred Books of the Eastમાં ૫ મેક્સમ્યુર કહે છે
કે This Upanishad, though apparently simple and
intelligible, is in reality one of the most difficult
to understand properly કારણ કે ઉપનિષદસાહિત્યમાં આ
ઉપનિષદ સ્વરૂપ છે.

ॐ तत्सत् ।

ॐ पूर्णमद पूर्णमिदं पूर्णापूर्णमुदच्यते ।

पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥

ॐ शान्ति शान्ति शान्ति ॥

ॐ ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किंच जगत्या जगत् ।

तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृध कस्य सिद्धनम् ॥ १ ॥

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतः समा ।

एव त्वयि भान्यद्येतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥ २ ॥

असूर्या नाम ते लोका अग्नेन तमसावृता ।

ताः स्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्सहनो जना ॥ ३ ॥

अनेजदेक मनसो जवीयो

मैनदेवा आप्नुवन् पूर्वमर्षत् ।

तद्वायतोऽयानत्येन तिष्ठत्

तस्मिन् नपो मातरिष्वा दधाति ॥ ४ ॥

तदेजति तन्नैजति तद्ग्रे तद्गतिके ।

तदतरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः ॥ ५ ॥

એક તે અત છે.

ઈ પૂણું છે એ, પૂણું છે આ; પૂણુંથી પૂણું ઉદ્ભવે;
પૂણુંમાંથી પૂણું લેતાં પૂણું એક જ શેષ રહે.

ઈ શાન્તિ, શાન્તિ, શાન્તિ.

ૐ

- ૧, ઈશે આચ્છાદ્યું આ સર્વ, જે કંઈ જગમાં જગત;
તેહને ત્યાગીને માણ; વાંછ મા ઠેાડું ચે ધન.
- ૨, કર્મ કરતો જ આ લોકે ઈંદ્રિય સો વર્ષ છવવા;
એ જ તહારે, ન દ્યાં ણીજી; તો લેવે કર્મ ના તહને.
- ૩, અસૂય નામ એ લોક, કાળે અન્ધાર જે વીંટયાં;
મૂવે ત્યાં જાય છે તેહ, જે ઠો હો આત્મઘાતક.
- ૪, એ એક ને મુવ, મનથી ય વેગી;
એને ન ખોંચે ઈન્દ્રિયો, ધાય આગે;
હલો ચે તે વટે અન્ય દોડતાંને;
તહેમાં ચેતન માતરિયા મૂકે છે.
- ૫, મુવ તે, તેહ અમુવ; દુર તે, તે સમીપ છે;
તે છે અન્તરમાં સીના, તે તો સીની ય ખ્હાર છે.

यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति ।

सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥ ९ ॥

यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवामृद्विजानतः ।

तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥ ७ ॥

स पर्यगाद्भुक्तमकायमव्रणम्

अस्माविरक्षुद्धमपापविद्धम् ।

कविर्मनीषी परिभूः स्वयंभूः

याथातथ्यतोऽर्थान् व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाम्यः ॥ ८ ॥

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते ।

ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायाश्चरताः ॥ ९ ॥

अन्यदेवाहुर्विषयाम्बदाहुरविषया ।

इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥ १० ॥

विषां चाविषां च यस्तद्वेदोभयश्च सह ।

अविषया मृत्युं तीर्त्वा विषयामृतमश्नुते ॥ ११ ॥

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽसंभूतिमुपासते ।

ततो भूय इव ते तमो य उ संमूत्याश्चरताः ॥ १२ ॥

अन्यदेवाहुः संभवादन्यदाहुरसंभवात् ।

इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥ १३ ॥

संभूतिं च विनाशं च यस्तद्वेदोभयश्च सह ।

विनारोहः मृत्युं तीर्त्वा संमूत्यामृतमश्नुते ॥ १४ ॥

- ૬, જેહ તો સર્વ જૂતોને ચેજે છે આત્મને વિશે,
ને સર્વે જૂતમાં આત્મા; પછી ત્હને ધૃણા કશી ?
- ૭, સર્વ જૂતો આત્મરૂપ જેહ વિજ્ઞાનીને થયાં,
ત્હને શો ખોહ ? શો શોક ? એકત્વ પ્રીછનારને ?
- ૮, તે સર્વગામી, શુભ, અકાંચ, અખંડ,
સ્નાયુબંધોણો, શુદ્ધ, પાપછાયા વિનાનો;
સર્વજ્ઞ, સર્વેશ, કાન્તદર્શી, સ્વયંભૂ;
શાશ્વત વર્ષથી તરવો ચોળ્યાં એણે યથાસ્થિત.
- ૯, પડે ઘોર તમિસ્રામાં અવિદ્યા ને ઉપાસતા;
ને ને આસક્ત વિદ્યામાં, તે તો તેથી ય ઘોરમાં.
- ૧૦, જાણે જુદું જ વિદ્યાથી, અવિદ્યાથી જુદું કહે;
એવું અમે મુણેલું છે વ્યાખ્યાતા ધીરવીરથી.
- ૧૧, (વિદ્યાને ને અવિદ્યાને જાણે સાથે જ બે ય, તે
અવિદ્યાથી તરી મૃત્યુ માણે વિદ્યાથી અમૃત.
- ૧૨, પડે ઘોર તમિસ્રામાં ને અસંભૂતિ સેવતા;
ને ને સંભૂતિના સંગી, તે તો તેથી ય ઘોરમાં.
- ૧૩, જાણે સંભૂતિથી જુદું, ને અસંભૂતિથી જુદું;
એવું અમે મુણેલું છે વ્યાખ્યાતા ધીરવીરથી.
- ૧૪, સંભૂતિ ને અસંભૂતિ જાણે સાથે જ બે ય, તે
અસંભૂતિથી તરી મૃત્યુ લે સંભૂતિથી અમૃત.

हिरण्येन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुसम् ।
तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यघर्माय दृष्टये ॥ १५ ॥

पूषन्नेकैर्षे यम सूर्यप्राप्तापत्य
व्यूह रश्मीन्समूह ।
तेजो यत्ते रूपं कन्याणत्तम तत्ते पश्यामि
योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि ॥ १६ ॥

वायुरनिष्ठममृतमथेदं भस्मान्तः शरीरम् ।
ॐ क्रतो स्मर कृतः स्मर
क्रतो स्मर कृतः स्मर ॥ १७ ॥

अग्ने नय सुपथा राये
भस्मान्विद्यानि देव वयुनानि विद्वान् ।
युयोप्यस्मज्जुहुराणभेनो
भूयिष्ठा ते नम उक्तिं विधेम ॥ १८ ॥

ॐ ह्ये ब्रह्म.

ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते ।
पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः हरि ॐ शान्तिः

૧૫, સોનાના પાત્રથી આ તો હાંકયું છે સુખ સત્યનું;
તે તું ઉઘાડ, હે પૂવન ! દર્શને સત્યધર્મના.

૧૬, પૂવન ! એકથે' ! યમ ! સૂર્ય ! આબ્ધપત્ય !
સંકેલ કિરણો, સમેટ તેજને;
તુજ પેશું જેથી થેષ કલ્યાણરૂપ;
હું છું જ તે, જેહ છે આ પુરુષ.

૧૭, જા વાયુમાં વાયુ; અમૃત હવે હો;
સસ્માન્ત હો ! યાવ જ આ શરીર.
હવે કતો ! સ્મર, કર્યા સ્મર; કતો ! સ્મર, કર્યા સ્મર.

૧૮, અગ્નિ ! સુપથે દોર કલ્યાણ કાળે;
જણે તું દેવા ! ભાવ ને કર્મ સર્વ.
છાડાવ અમને અધાર પાપથી;
નમિયે-સ્તવિયે તુજને વારવાર.

જે આકાશ પ્રણા. x

ૐ

જે પૂર્ણ છે એ, પૂર્ણ છે આ; પૂર્ણથી પૂર્ણ ઉદ્ભવે;
પૂર્ણમાંથી પૂર્ણ લેતાં પૂર્ણ એક જ એક રહે.

જે શાન્તિ શાન્તિ શાન્તિ; હરિ જે શાન્તિ.

x માધ્યન્દિની શાખામાં આ પદ વિશેષ છે.

૨, શ્રી કેનોપનિષદ

સામવેદીય તગવકાર સાખાનું આ ઉપનિષદ છે

આદ્ય અન્દ કેન ઉપગી આ ઉપનિષદનું નામ કેનોપનિષદ પડેલું છે સાખા પરત્વે એનું ખીચ્છુ નામ તગવકારોપનિષદ છે

સામવેદમા તેમ જ અયર્વેદમા આ ઉપનિષદ દર્શન દે છે સામવેદમા એના ચાર કાંડ પાડેલા છે, અયર્વેદમા વિભાગ પાડેલા નથી

સામવેદના તગવકાર આઠાશ્વનો આ નવમો અધ્યાય છે એ આઠાશ્વના પ્રથમના આઠ અધ્યાયોમા કર્મ ને ઉપામનાભાગ છે

ત્રૈભીતીય આઠાશ્વમા પશુ આ ઉપનિષદ છે ત્રૈભીતીય આઠાશ્વમા આ ઉપનિષદ ચોથા પ્રકરણનો દ્વિતીય અનુવાક છે

શંખ ભગવાને આ ઉપનિષદનું બાહ્ય રચ્યું છે પૂનાની આનન્દાત્રમઘ્ન-ચાવલિમાં આ ઉપનિષદના ચારેક બાહ્ય દીકા ને દીપિકાઓ ઉપાયેલાં છે મુગલ બાદશાહ શાહજહાનના જ્યેષ્ઠ પુત્ર શાહબાદશ દારા શિકોએ આ ઉપનિષદનું કારંધી લાપામાં બાધાન્તર કરીધું છે

મહાશક્તિઓનાં સ્તવન-સ્તુતિગાન શ્રદ્ધતાવિભાગમાં અધિભુનિઓએ ગાયાં. દરે એ મહાશક્તિઓનાં એ બીરતમાં ઉપનિષદ્ધાર દર્શિ નાખે છે, અને એ મહાબળોનું એ કારણ દૂટે છે. ઉપનિષદ્દષ્ટ Objective મટીને Psychological બને છે. વિશ્વશુદ્ધાના ને અન્તર્ગુદાના ગૂઢ બેદો શોધવાનું આ ઉપનિષદ્ધમાં મન્યન મંડાય છે. કુનિધાનાં પદ વીધીને દાર્શનિક એતનશુભિકાને આંગણે આવી ઉભે છે, કારણોનાં એ કારણનું બારણું ઠોકે છે

બોધગાથાઓ-Parablesથી સરબોધવાની સૈમી ઉપનિષદોમાં પ્રચલિત છે, અને આ ઉપનિષદની વિશેષતા એનું Parabolic Teaching છે. અન્તર્ગૂઢ રહસ્યો ને મહાસત્યોની વાર્તારૂપે ઉપદેશસૈધી, જે પાછળથી બૌદ્ધ ગાથાઓમાં ને બાર્ધબલની બોધકથાઓમાં વિકાસ પામી, એનાં પ્રથમ મૂળ ઉપનિષદોમાં પ્રગટે છે. કેનેાપનિષદ્ધમાંની બોધગાથા ઉચ્ચારે છે કે વિશ્વનું Primal Cause મનુષ્ય નથી, ઇન્દ્રિયો નથી, દેવો નથી, પણ પરમાત્મા છે.

ॐ तत्सत् ।

आप्यायन्तु मगाहानि ।
वाक् प्राणश्चक्षु ओत्रमथो ।
बलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि ।
सर्वं ब्रह्मोपनिषदम् ॥

माह ब्रह्म निराकृत्यं मा मा नक्ष निराकरोत्
अनिराकरणमस्त्वनिराकरण मेस्तु ।
तदाऽग्नि निरते य उपनिषत्सु धर्मा ।
ते मयि सन्तु ते मयि सन्तु ॥

ॐ शान्ति शान्ति शान्तिः ॥

प्रथमः खण्डः ॥

ॐ केनेपित पतति प्रेषित मन
केन प्राण प्रथम प्रैति युक्तः ।
केनेपिता वाचमिमा वदन्ति
श्चक्षु ओत्र क उ देवो युनक्ति ॥ १ ॥

ओत्रस्य ओत्र मनसो मनो यत्
वाचो ह वाचस उ प्राणस्य प्राण ।
चक्षुषश्चक्षुरतिमुच्य धीरा
प्रेत्यास्माहोकादमृता भवन्ति ॥ २ ॥

ઠ્ઠ તે સત્ છે.

ઠ્ઠ મમ અંગો પાણીવાળાં હો !
વાણી ગ્રાણુ ચક્ષુ યોગ
બળ ને સર્વે ય ઇન્દ્રિયો.
સર્વ પ્રહોપનિષદ છે.

પ્રહને હું મા તરછોડું, પ્રહ મહને મા તરછોડ્યો;
અણુતરછોડ હો ! (અમારો એમ) અણુતરછોડ હો !
એ આત્મામાં રમતા ઉપનિષત્ત્વમો
તે મહારામાં હો ! મહારામાં હો !

ઠ્ઠ શાન્તિ, શાન્તિ, શાન્તિ.

પ્રથમ ખંડ

કોનું દોષુ-પ્રેષુ મન ધાય છે આ ?
યોગાઈ કોથી વહે પ્રાણુ પહેલો ?
કોની જ દોરી વાણી વહે છે ?
નેત્રો-શ્રોત્રોને દેવ ક્રિયા નિયોલે ?

, છે શ્રોત્રનો શ્રોત્ર, મનનું ય મન લે,
વાણીની વાણી, પ્રાણુનો તેહ પ્રાણુ;
તે ચક્ષુનું ચક્ષુઃ વટી ધીર એ સૌ
અમર યાય આ લોકમાંથી મૂવે જ.

न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति नो मनो
 न विद्यो न विजानीमो यथैतदनुशिष्यात् ।
 अन्यदेव तद्विदितादयो अविदितादधि ।
 इति शुश्रूम पूर्वेषा ये नस्तद्व्याचचक्षिरे ॥ १ ॥
 यद्वाचानभ्युदित येन वागभ्युद्यते ।
 तदेव ब्रह्म त्व विद्धि नेद यदिदमुपासते ॥ ४ ॥
 यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम् ।
 तदेव ब्रह्म त्व विद्धि नेद यदिदमुपासते ॥ ५ ॥
 यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षुःपि पश्यति ।
 तदेव ब्रह्म त्व विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ६ ॥
 यच्छ्रोत्रेण न शृणोति येन श्रोत्रमिदं श्रुतम् ।
 तदेव ब्रह्म त्व विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ७ ॥
 यत्प्राणेन न प्राणिति येन प्राणः प्रणीयते ॥
 तदेव ब्रह्म त्व विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥ ८ ॥

द्वितीयः खण्डः ॥

यदि मन्यसे सुवेदेति दक्षमेवापि नूनं
 त्व वेद्य ब्रह्मणो रूप यदस्य ।
 त्व यदस्य च देवेभ्यश्च नु मीमांस्यमेव
 ते मन्ये विदितम् ॥ १ ॥
 नाह मन्ये सुवेदेति नो न वेदेति वेद च ।
 यो नस्तद्वेद तद्वेद नो न वेदेति वेद च ॥ २ ॥

૩, ના ત્યાંહાં નયનો ખોયે; ના ખોયે વાણુ, ના મન;
ના જણાય, ન સહમજાય, કે એને આમ પ્રાધિયે.
જાણ્યાં થકી ચ એ જૂહો, ન જાણ્યાંથી અધિક એ;
પૂર્વજેથી સુણું એણું, અમને જે એ પ્રબોધતા.

૪, વાણીથી જે ન પ્રસ્ફોટે, વાણી જેથી પ્રસ્ફુટતી,
તેને જ પ્રહા તું જાણ; ન આ, જે આ ઉપાસતા.

૫, મનથી જે ન કહ્યાય, સંકલ્પે મન જે વડે,
તેને જ પ્રહા તું જાણ; ન આ, જે આ ઉપાસતા.

૬, ચક્ષુથી જે ન જેખાય, જેણે ચક્ષુ જ જે વડે,
તેને જ પ્રહા તું જાણ; ન આ, જે આ ઉપાસતા.

૭, ઠાનથી જે સુણાયે ના, ઠાને સુણાય જે વડે,
તેને જ પ્રહા તું જાણ; ન આ, જે આ ઉપાસતા.

૮, પ્રાણથી જે શ્વાસ લે ના, જે વડે પ્રાણ શ્વાસ લે,
તેને જ પ્રહા તું જાણ; ન આ, જે આ ઉપાસતા.

દ્વિતીય ખંડ

૧, જો તું માને કે ત્હેં મુરીતે જાણ્યું, તો ખરે ! એ
પ્રહાનુ રૂપ તું અદ્ય જ જાણે છે કારણ કે તું જે એ
(પ્રહા)નુ સ્વરૂપ જાણ્યું (એમ સહમજે છે), તે તો દેવાને
યે મીમાસા કરવા જેવું છે એમ હું માનું છું.

૨, ઠીક જાણ્યો એમ ના માનું; ના ન જાણ્યો, ન જાણિયો;
જે જાણે એમ, તે જાણે; જાણ્યો રહે તે ન જાણતો.

यस्यामत तस्य मत
 मत यस्य न वेद म ।
 अविज्ञात विज्ञानता
 विज्ञातमविज्ञानताम् ॥ ३ ॥

प्रतिबोधविदित मत्तममृतं हि वि दते ।
 आत्मना विदितं गीर्णं विद्यया विदतेऽमृतम् ॥ ४ ॥

इह चेद्वेदीदय सयमस्ति
 न चेदिद्वानेदीमहता विनष्टि ।
 भूतेषु भूतेषु विचि य धीरा
 प्रेयात्माल्लोकादमृता भवति ॥ ५ ॥

तृतीयः खण्डः ॥

। ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये तस्य ह ब्रह्मणो विजये देवा अमही
 यन्त । त ऐक्यतास्माकमेवाय विजयोऽस्माकमेवाय महिमेति ॥ १ ॥

तद्वेषा विजज्ञौ तेभ्यो ह प्रादुर्बभूव तन्न म्यनान्त किमिद
 यक्षमिति ॥ २ ॥

तेऽग्निमब्रुवन् जातवद एतद्विजानीहि किमेतयक्षमिति तयेति ॥ ३ ॥

तदभ्यदवत्तमभ्यवदत्कोऽसी यमिर्वा अहमस्मीत्यत्र गीज्ञातवदा
 या अहमस्मीति ॥ ४ ॥

- ૩, જેણે ન જાણ્યો, તેણે જાણ્યો;
જેણે જાણ્યો, તેણે ન જાણ્યો;
ન જાણ્યો જાણનારે,
અણજાણનારે જ જાણ્યો.
- ૪, બોધે બોધે જાણ્યો-મા-યો, તે પામે અમૃતત્વને;
પામે સામર્થ્ય આત્માથી, પામે વિદ્યાથી અમૃત.
- ૫, અંહી જાણ્યો જો, તો (તેને) સ્વત્ય(લોક) છે;
ન જાણ્યો અંહી જો, તો જ મોટો વિનાશ
ભૂતે ભૂતે તેહને ચિહ્નની ધીર
અમર થાય આ લોકમાથી મૂલે જ.

તૃતીય ખંડ

- ૧, (એકદા) પ્રશ્ને ખરે ! દેવોને કાળે વિજય મેળવ્યો.
પ્રશ્નના તે વિજયથી સાચે જ ! દેવો (નિજનો) મહિમા
માનતા થયા તેઓએ અવધાર્યું કે અમારો જ આ
વિજય, અમારો જ આ મહિમા
- ૨, એમનો તે (ભાવ પ્રશ્ન) સ્થમળ્યા, ને સાચે જ !
તેમને તે પ્રગટ થયા. તેમને તેઓએ ન જાણ્યા
કે આ ચળવા ચોગ્ય તે કાણુ ?
- ૩, તેઓએ અગ્નિને કહ્યું હે જાતવેદ ! એટલું તો ખરે !
જાણી આવો કે આ ચક્ષુ કાણુ છે. (અગ્નિએ કહ્યું) તથાસ્તુ
- ૪, (અગ્નિ) તે (પ્રશ્ન) જાણી દોડ્યો. તેને (પ્રશ્ન) કહ્યું:
(તું) કાણુ છે ? (અગ્નિએ) કહ્યું હું ખરે ! અગ્નિ
હું, હું ખરે ! જાતવેદ હું

तस्मिंस्त्वयि किं वीर्यमित्यपीदं सर्वं दहेयं यदिदं पृथिव्यामिति ॥ ५ ॥

तस्मै तृणं निदधावेतद्वेति तदुपप्रेयाय सर्वजवेन तन्न शशाक-
क्षार्धं स तत एव निवृत्ते नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति ॥ ६ ॥

अथ वायुममुवन्वायवेतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति तयेति ॥ ७ ॥

तदभ्यद्रवत्तमभ्यवदत्कोऽसीति वायुर्वा अहमस्मीत्यब्रवीन्मातरि आ-
वा अहमस्मीति ॥ ८ ॥

तस्मिंस्त्वयि किं वीर्यमित्यपीदं सर्वमाददीय यदिदं पृथिव्या-
मिति ॥ ९ ॥

तस्मै तृणं निदधावेतदादस्वेति तदुपप्रेयाय सर्वजवेन तन्न शशा-
कादातुं स तत एव निवृत्ते नैतदशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति ॥ १० ॥

अथेन्द्रममुवन्मघवजेतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति । तयेति तद-
भ्यद्रवत्तस्मादिरेन्द्रे ॥ ११ ॥

- ૫, ત્હેને (બ્રહ્મ કહ્યું:) ત્હારામાં શું સામર્થ્ય છે ?
(અગ્નિએ કહ્યું:) આ સીને ચે દહન કરે-જે આ
પૃથ્વી ઉપર છે તે (સીને).
- ૬, ત્હેની ભણી (બ્રહ્મ) તણખટું નાંખ્યું (ને કહ્યું): આને
ખાળ. (અગ્નિ) તે (તૃણ)ની ભણી સર્વ વેગે ગયો,
ત્હેને ન ખાળી શક્યો. ત્હાંથી તે (અગ્નિ) પાછો
વળ્યો; (ને દેવમંડળીને કહ્યું:) ન એ હું ભણી
શક્યો કે આ ચક્ષુ તે કોણ (છે).
- ૭, હવે (દેવમંડળીએ) વાયુને કહ્યું: હે વાયુ! એટલું તો
ખરે! ભણી આવો કે આ ચક્ષુ કોણ (છે). (વાયુએ
કહ્યું:) તથાસ્તુ.
- ૮, (વાયુ) તે (બ્રહ્મ) ભણી દોડ્યો. ત્હેને (બ્રહ્મ) કહ્યું:
(તું) કોણ છે ? (વાયુએ) કહ્યું: હું ખરે! વાયુ હું
હું ખરે! માતરિશ્વા હું.
- ૯, ત્હેને (બ્રહ્મ કહ્યું): ત્હારામાં શું સામર્થ્ય છે ?
(વાયુએ કહ્યું:) આ સીને ચે ઉપાડી ભઉં-જે આ
પૃથ્વી ઉપર છે તે (સીને).
- ૧૦, ત્હેની ભણી (બ્રહ્મ) તણખટું નાંખ્યું (ને કહ્યું): આને
ઉપાડી જા. (વાયુ) તે (તૃણ)ની ભણી સર્વ વેગે ગયો,
ત્હેને ન ઉપાડી શક્યો. ત્હાંથી તે (વાયુ) પાછો
વળ્યો; (ને દેવમંડળીને કહ્યું:) ન એ હું ભણી
શક્યો કે આ ચક્ષુ તે કોણ (છે).
- ૧૧, પછી (દેવમંડળીએ) ઇન્દ્રને કહ્યું: હે ઇન્દ્રરાજ! એટલું
તો ખરે! ભણી આવો કે આ ચક્ષુ કોણ છે. (ઇન્દ્રે

स तस्मिन्नेवाकाशे स्थितमाजगाम बहुशोभमानासुमा हैमवर्तो
तां होवाच किमेतद्यक्षमिति ॥ १२ ॥

चतुर्थः खण्डः ॥

सा ब्रह्मेति होवाच ब्रह्मणो वा ण्तद्विजये महीपञ्चमिति ततो
हैव विदांचकार ब्रह्मेति ॥ १ ॥

तस्माद्वा ण्ते देवा अतितरामिवान्यान्देवा यदग्निर्वायुरिन्द्रस्ते ह्येनं
नेदिष्ठं पस्पृशुस्ते ह्येनप्रथमो विदाचकार ब्रह्मेति ॥ २ ॥

तस्माद्वा इन्द्रोऽतितरामिवान्यान्देवान्स ह्येननेदिष्ठं पस्पर्श
ह्येनप्रथमो विदाचकार ब्रह्मेति ॥ ३ ॥

तायैष आदेशो यदेतद्विद्युतो व्यद्युतदा ३ इतीन्यमीमिपदा ३
इत्यधिदेवतम् ॥ ४ ॥

अथाध्यात्मं यदेतद्रच्छतीनं च गनोऽनेन चैतदुपस्मरत्यभीक्ष्ण
संकल्प ॥ ५ ॥

तद् तद्गनं नाम तद्गनमित्युपासितव्यं स य एतदेवं वेदाऽभि
हैन सर्वाणि सूतानि सवाञ्छन्ति ॥ ६ ॥

उपनिषदं भो ब्रूहीत्युक्ता त उपनिषद्ब्राह्मी गाय त उपनिषद-
मम्रमेति ॥ ७ ॥

કહ્યું:) તથાસ્તુ. (ઇન્દ્ર) તે (બ્રહ્મા) લાણી દોડયા; તે (ઇન્દ્ર)નાથી (બ્રહ્મા) અન્તર્ધાન થયા.

૧૨, અને એ જ આઠાશમાં સી ઉગમ પામી: બહુ શોભાવન્તી હેમવતી ઉમા, ત્હેને ખરે! (ઇન્દ્રે) પૂછયું: આ ચક્ષુ કેણુ (હતું)?

ચતુર્થ ખંડ

૧, સાચે જ! તે (ઉમા)બોલી: 'બ્રહ્મા બ્રહ્મના આ વિજયથી ખરેખાત! મહિમા પામો.' એ (ઉમા)નાથી જ ખરે! (ઇન્દ્ર) જાણુજીહારા થયા કે (તે) બ્રહ્મા (હતું).

૨, તેથી જ ખરે! એ દેવો અન્ય દેવોથી અધિક થયા: અગ્નિ વાયુ ને ઇન્દ્ર. ત્હેમણે જ ત્હેને નલકમાં નલકથી સ્પર્શ્યો; તેઓ જ ત્હેના પ્રથમ જાણુજીહારા કે (આ) બ્રહ્મા.

૩, તેથી જ ખરે! ઇન્દ્ર અન્ય દેવોથી અધિક થયો. ત્હેણે જ ત્હેને નલકમાં નલકથી સ્પર્શ્યો; તે જ ત્હેનો પ્રથમ જાણુજીહાર કે (આ) બ્રહ્મા.

૪, તે (ઉમા)નો આ આદેશ (છે): કે જે આ વીજળીની પેઠે અબકે છે, ચલપલે છે, તે દેવતાનું ચે દેવતા (છે).

૫, હવે અધ્યાત્મ એ કે: મન જાણે એની કને જાય છે; ને સંકલ્પ જાણે એના વડે ક્ષણે ક્ષણે એને રટે છે.

૬, ત્હેનું ખરે! તદ્વન નામ (છે); તદ્વન વરીકે ઉપાસવા યોગ્ય (તે છે). જે એને એ પ્રમાણે જાણે છે, ત્હેને સાચે જ! સૌ જૂતો અંમે છે.

૭, (પૂછયું)તું કે 'અહો! ઉપનિષદ કહ્યો.' ત્હેને ઉપનિષદ કહેવાયું: સાચે જ! ત્હેને બ્રાહ્મી ઉપનિષદ મહે કહ્યું.

तस्यै तपो दमः कर्मेति प्रतिष्ठा वेदाः सर्वाङ्गानि सत्यमायतनम् ८

यो वा एतामेवं वेदापहत्य पाप्मानमनन्ते स्वर्गे लोके ज्येये प्रति-
तिष्ठति प्रतितिष्ठति ॥ ९ ॥

ॐ आप्यायन्तु गमाङ्गानि ।

वाक्प्राणश्चक्षुः श्रोत्रमथो ।

बलमिन्द्रियाणि च सर्वाणि ।

सर्वं ब्रह्मोपनिषिदम् ॥

माहं ब्रह्म निराकुर्यो मा मा ब्रह्म निराकरोत्

अनिराकरणमस्त्वनिराकरणं मेस्तु ।

तदात्मनि निरते य उपनिषत्सु धर्मोः

ते मयि सन्तु ते मयि सन्तु ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ; हरि. ॐ शान्तिः

- ૮, તપ (ઇન્દ્રિય)ક્રમન ને કર્મ ત્હેની પીઠણી (છે);
વેદો સહુ અંગો (છે); સત્ય નિવાસસ્થાન (છે).
- ૯, જે ખરે ! આને એ પ્રમાણે જાણે છે, (તે) પાપપુનનો
નાશ કરીને છતવા ચોચ અનન્ત સ્વર્ગલોકે જઈ
બેસે છે, જઈ બેસે છે.

હૃ તે સત્ છે. પ્રજ્ઞાપર્ણ હો ! પ્રજ્ઞાપર્ણ હો !

હૃ મમ અંગો પાણીવાળાં હો !

વાયુ પ્રાણ ચક્ષુ શ્રોત્ર

મળ ને સર્વે ચ ઇન્દ્રિયો.

સર્વ પ્રલોપનિષદ છે.

પ્રજ્ઞાને હું મા તરછોડું, પ્રજ્ઞા મ્હને મા તરછોડશે;

અણુતરછોડ હો ! (અમારો એમ) અણુતરછોડ હો !

એ આત્મામાં રમતા ઉપનિષતધર્મો

તે મ્હારામાં હો ! મ્હારામાં હો !

હૃ શાન્તિ, શાન્તિ, શાન્તિ; હરિ હૃ શાન્તિ.

૩, શ્રી કઠોપનિષદ

કૃષ્ણ યજુર્વેદની કદસાખાનું આ ઉપનિષદ છે. યાખા ઉપરથી આનું નામ કઠોપનિષદ પડેલું છે. કૃષ્ણ યજુર્વેદની કદસાખાના પાંચમુનો આ ઉપનિષદ સાગ છે.

પૂતાની આનન્દાત્રમત્ર-ધાવસિમાં આ ઉપનિષદ છપાયેલું છે. સકર ભગવાને આનું આધ્ય રચેલું છે; ને બીજાં પણ કેટલાંક બાબો ને વિવેચનો થયેલાં છે. ઉપનિષદ લોકગ્રિય છે. ૫. મેદામૂરર કહે છે કે કેચ જર્મન ઉગ્રેજ વિદ્વાનોને પણ આ ઉપનિષદ વ્હાલું છે.

સંજ્ઞેદના ૧૦મા મેડળના ૧૩૫મા સુક્તમાં કથા છે તે, સાયનાચાર્ય કહે છે કે, નચિકેતાની કથા છે. તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણમાં પણ એ કથા છે, અને નચિકેતા અગ્નિની ઉત્પત્તિકથા ત્યાં બાબેલી છે. તે પછી એ કથા આ ઉપનિષદમાં વર્ણવાઈ છે.

કેટલાક વિવેચકોને આ ઉપનિષદ 'the most poetic'—સર્વ-અધિક કવિતામય લાગ્યું છે. સર્વમેથ યત ને નચિકેતા અગ્નિની વાર્તા ઉપરાંત આ ઉપનિષદમાં કવિતાના અંશો , ધણા છે. એક તો બહુક નચિકેતા ઉદ્બોધ ત્રીવનાર, અને ચમદેવ જેવા જીવનની દાલની બન્ને બાબુઓના ભણુણુદાર મંબોધક શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાની પેઠે આ ઉપનિષદની પણ પ્રથમ વદલીમાં વાર્તાપ્રસંગનું મંગ્રણ છે, અને પછી એ વાર્તાપ્રસંગમાંથી સદ્બોધપ્રવાહ વહે છે.

૧. આજે હજારો વર્ષ પછી પણ જગતને જે મૂઝવે છે એ મહાપ્રશ્ન બાળ નચિકેતા યમદેવને પૂછે છે કે 'કેક કહે છે કે મૃત્યુ પછી આત્મા છે, ને કેક કહે છે કે નથી: એમાં ખરું શું ?' ઇન્દ્રિયપારની એ વાર્તા ન પૂછવાને યમદેવ બાળક નચિકેતાને લાલચો દાખવે છે, પણ એ જ્યાં માપ છે. બાળક પ્રલોભનોથી થર રહે છે. એ માનવ-પરીક્ષા પછી યમદેવ એને અમરત્વની અને જન્માન્તરોની કથા બાબે

છે શ્રીમદ્ સગવડગીતાએ એ ભાગમાના ધણા ચરણો જીવીને લોક-
વિખ્યાત કર્યા છે. આર્યશાસ્ત્રોમાથી જન્માન્તરની ભાવના ઔદાચાર્યોએ
પણ જીવી ને જગતમા પ્રસારાની હતી

ઉપરાન્ત આ ઉપનિષદમા પરમાત્માને મર્વશૂતાન્તરમા ભાખેલો
છે, આત્મા અને પરમાત્માનો ગન્ધ ધ્વજા અને આતપ જેવો કણો
છે, ક્રેયમ્ અને પ્રેયસ્ય માનનજીવનમાનું નિત્યહન્દ વર્ણ્યુ છે, અને
છેલ્લે છેલ્લે દિન્દુ ખ્રીસ્તી અને ઇસ્લામી ધર્મમાની વૈષ્ણવી પરમ
ભાવના દ્વદ્વકૃષ્ણ દિ કેવલમ્- એ કૃપાભાવનાનું ખીજ પણ આ
ઉપનિષદમા વાવેલું છે કે જેને પરમાત્મા ઘુણુતે-ચરે છે-પસદ કરે છે,
તેને પરમ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ થાય છે

અમરત્વ, ને જન્માન્તરભાવનાનું આ ઉપનિષદ અન્ત્યેષ્ટિ મરકાર
પ્રસંગે વાચવાનો મહિમા મનાય છે

એક ભાષાન્તરકાર લખે છે કે 'સર્વ ઉપનિષદોમા કઠોપનિષદ
ઉત્તમ ગણાય છે x વિચારની ઉત્તરિમા અર્થના આશ્ચર્યમા, સંકલ્પના
સૌન્દર્યમા તથા શુદ્ધ ભાવનાવાળી ભક્તિ વિશે ખીજા કોઈ ઉપનિષદ
આની તુલનામા આવી શકે એમ નથી ' અગોચરની વાતો પૂરતું એ
કથન સાચું છે

આ ઉપનિષદમાની મહાભાવ કવિતા તો વાચક વાચતા વાચતા
પારખશે, જીનશે, ને માણશે

ॐ तत्सत् ।

ॐ सह नाववतु सह नौ भुनक्तु ।
सह वीर्यं कर्त्तावहे ।
तेजस्वि नावधीतमस्तु ।
मा विद्विषावहे ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

प्रथमोऽध्यायः, प्रथमा बह्वी

ॐ उशान् ह वै याजश्रयस्तः सर्ववेदसं ददौ ।
तस्य ह नचिकेता नाम पुत्र भास ॥ १ ॥

त ५६ कुमारः सन्त दक्षिणासु नीयमानासु श्रद्धाविवेश सो-
ऽमन्यत ॥ २ ॥

पीतोदका जग्धतृणा दुग्धदोहा निरिन्द्रिया ।
अनन्दा नाम ते लोकास्तास गच्छति ता ददत् ॥ ३ ॥

स होवाच पितर तत कस्मै मा दास्यसीति ।
द्वितीय तृतीयं तः होवाच मृत्यवे त्वा ददामीति ॥ ४ ॥

बहुनामेमि प्रथमो बहुनामेमि मध्यम
किं ५ रिवषमस्य वर्तव्य यन्मयाद्य करिष्यति ॥ ५ ॥

ૐ તે સત્ છે.

ૐ સુજે જઈએ, સગે માણિયે,
સગે પ્રાક્રમ જેડિયે;
તેજસ્વી અમ ભણ્યુ યાવ;
દેષ મા અમને હજો !

ૐ શાન્તિ, શાન્તિ, શાન્તિ.

અધ્યાય પહેલો, ૧લી વદતી

- ૧, પૂર્વે વાજશ્રવ અરુણી અપિના કામનાવાળા પુત્ર ઉદાસક
અપિએ સર્વમેષ વરા કીધો. તેહને સાચે જ નચિકેતા
નામે પુત્ર હતો.
- ૨, તે ખરે ! કુમાર છતાં ચે દક્ષિણાઓ લવાઈ ત્હારે
(તહેનામાં) શ્રદ્ધા સચરી. તહેણે વિચાર્યું:
- ૩, ખાઈ ખી ઉતરી જેહ, જે ફળે ના, ન ફળતી,
આપે ગૌ એવી તે જાય અનન્દા નામ લોકમાં.
- ૪, તહેણે સાચે જ ને ! પિતાને કહ્યું: બાપૂ ! તો મ્હને
કેાને આપશે ? ખીણ વાર, ને ત્રીણ વાર (એમ કહ્યું.)
ખરે ! (ત્હારે પિતાએ) તહેને કહ્યું: ત્હને યમદેવને આપુ છું.
નચિકેતા:
- ૫, ઘણાંમાં હોઈ છું મ્હેલો, ઘણાંમાં હોઈ મધ્યમ;
હશે કર્તાવ્ય શું યમને, જે મુજથી આજ સાધશે ?

अनुपश्य यथा पूर्वं प्रतिपश्य तथा परे ।

सस्यमिव मायं पच्यते सस्यमिवाजायते पुनः ॥ ६ ॥

वैश्वानरः प्रविशत्यतिथिर्माक्षिणो गृहान् ।

तस्यैताः शान्तिं कुर्वन्ति हर वैरस्वतोदकम् ॥ ७ ॥

आशाप्रतीक्षे सङ्गतः सृष्टा

चेष्टापूर्ते पुत्रपशूश्च सयान् ।

एतद् वृद्धे पुरुषस्यान्पमेधसो

यस्यानभन्वसति माक्षिणो गृहे ॥ ८ ॥

तिस्रो रात्रीर्यदवात्सीर्गृहे मे

अनश्नन्नह्नततिथिर्नमस्य ।

नमस्तेऽस्तु मज्जन्स्वस्ति मेऽस्तु

तस्मात्प्रति त्रीन्चरान्वृणीष्व ॥ ९ ॥

शान्तिसंकल्पः सुमना यथा स्यात्

वीतमन्युर्गौतमो मामिमृत्यो ।

त्वत्प्रसृष्टं मामिव देप्रसीत

एतन्मयाणां प्रथमं वरं वृणे ॥ १० ॥

૬, જેખી લ્યો જ પૂર્વનું, ને જેખી લ્યો પછીનું ય તે;
દાણા શો મર્ત્ય પાકે, ને દાણા શો જન્મતો ફરી.

નચિકેતા :

૭, વૈશ્વાનર સમો આવે પ્રાણણ અતિથિ ગૃહે,
આશી એની કરે શાન્તિ; લાવો વૈવસ્વત ! વારિને.

૮, આશા પ્રતિક્ષા સંગત મીષ વાણી
ઇષ્ટપૂર્તિ પુત્ર યશુજઃ સર્વે
એ નાશ પામે તે નર અલ્પબુદ્ધિના,
જેને ગૃહે પ્રાણણ કેા મૂખ્યો રહે.

યમદેવ :

૯, હે પ્રાણણ ! નમવા શો અતિથિ તું
ત્રિરાત્રી મૂખ્યો મુજ ઘર જે રહ્યો,
નમન તહને; મુજ શુભ યાય માટે
વરો જ મ્હોમા તણુ માગી લે તું.

નચિકેતા :

૧૦, સંકલ્પ શામે, ચિત્ત પ્રસન્ન યાય;
ક્રોધ મટે ગૌતમનો જ મુજ શું;
તમથી છૂટ્યા હું શું બોલે-પિછાલે:
તણુમાંહિ પ્હેલ્લો વર માશું-છું બો.

यथा पुरस्ताद्भविता प्रतीत
 औदालकिरारुणिर्मत्प्रसृष्टः ।
 सुखं रात्रीः शयिता वीतमन्युः
 त्वां ददृशिवान्मृत्युमुखात्प्रमुक्तम् ॥ ११ ॥

स्वर्गे लोके न भयं किंचनास्ति
 न तत्र त्वं न जरया बिभेति ।
 उमे तीर्थाशनायापिपासे
 शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥ १२ ॥

स त्वमग्निं स्वर्ग्यमन्येषि मृत्यो
 प्रमूहि तं श्रद्धधानाय मह्यम् ।
 स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्त
 एतद्वितीयेन वृणे वरेण ॥ १३ ॥

प्र ते ब्रवीमि तदु मे निबोध
 स्वर्ग्यमग्निं नचिकेतः प्रजानन् ।
 अनन्तलोकास्तिमथो प्रतिष्ठां
 विद्धि त्वमेतन्निहितं गुहायाम् ॥ १४ ॥

लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै
 या इष्टका यावतीर्वा यथा वा ।
 स चापि तत्प्रत्यवदद्वयोक्तम्
 अथास्य मृत्युः पुनरेवाह ब्रुष्टः ॥ १५ ॥

યમદેવ:

૧૧, મુજદુટ્યા તુજ ગું ઉદાલક અરણી
પૂર્વે હતા એમ યશે પિછાણી;
તહને મૃત્યુમુખથી મૂકાયો નિહાળ્યે
સૂશે સુખે રાત્રિ ઉતાડી શેખ.

નચિકેતા:

૧૨, દેશે નથી કે ભય સ્વર્ગલોકે,
ન મૃત્યુ ત્હાં, કે ભય ના જરાનો;
ખન્ને તરીને તાપ બૂખતુપાના,
શોકે વિદારી, માણુવું સ્વર્ગલોકે.

૧૩, યમ! જાણો છો અગ્નિ એ સ્વર્ગદાતા;
શ્રદ્ધાવન્તા મુજને તેહ જાણો,
સ્વર્ગીઓ તો ભોગવે અમૃતત્વ;
માથું છું ખીજ વરથી એટલું હું.

યમદેવ:

૧૪, તહને કહું તે; જાણુજહાર મુજથી
જાણી લે તું અગ્નિ એ સ્વર્ગદાતા;
આધાર લે પ્રાપ્તિ અનન્દ લોકનો;
તું જાણુ તહને શુક્રામાં છપેલો.

નરક:

૧૫, લોકાદિ અગ્નિ વણુંએ તેહને તે,
જે જે છટે, જેટલી, જેવી રીતે;
ને તે ય પાછો વણ્યું જાણી ગયો જ.
રાજ યમે થઇ ફરી તેહને કહ્યું.

तमनवीप्रीयमाणो महात्मा
 वरं तनेहाद्य ददामि भूयः ।
 तवैन नान्ना भवितायमग्निः
 मृफां चैगामनेकरूपां गृहाण ॥ १६ ॥

त्रिणाचिकेतस्त्रिभिरेत्य सन्धि
 त्रिकर्मकृत्तरति जन्ममृत्यू ।
 ब्रह्मजज्ञं देवमीड्यं विदित्वा
 निचाय्येमांश्च शान्तिमत्यन्तमेति ॥ १७ ॥

त्रिणाचिकेतस्यमेतद्विदित्वा
 य एवं विद्वांश्चिनुते नाचिकेतम् ।
 स मृत्युपाशात्पुरतः प्रणोय
 शोक्रातिगो मोढते स्वर्गलोके ॥ १८ ॥

एष तेऽग्निर्नाचिकेतः स्वर्ग्यो
 यमवृणीथा द्वितीयेन वरण ।
 एतमग्निं तवैन प्रवक्ष्यन्ति जनासु
 तृतीयं वरं नाचिकेतो वृणीष्व ॥ १९ ॥

येयं प्रेते विचित्रित्सा मनुष्ये
 अस्तित्येके नायमस्तोति चैके ।
 एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाह
 वराणामेष धरत्तृतीयः ॥ २० ॥

૧૬, પ્રસન્ન એ મહાત્માએ લાખ્યુ ત્હેને:
 વમદેવ: વળી ત્હેને આ વર આપું છું અહીં;
 ત્હારા જ નામે અગ્નિ એ જોળખારો:
 સ્વીકાર તું આ હાર અનેકવણી

૧૭, ત્રણ નાચિકેત ને ત્રિધા સન્ધિ સધી
 ત્રિકર્મ કરતો તો તરે જન્મમૃત્યુ;
 બ્રહ્મશાની, પૂજ્ય એ દેવ ભણી,
 એને ચિહ્નની, શાન્તિ અત્યન્ત પામે.

૧૮, ત્રણે નાચિકેત ત્રિધા એહ બાણી
 જે એમ વિદ્યાનુ ચેતવે નાચિકેત,
 તે મૃત્યુના પાશ પહેલાથી છેરી,
 તરી શોકને, સ્વર્ગલોકે જ માણે.

૧૯, એ સ્વર્ગ અગ્નિ નાચિકેત ! ત્હારો,
 તું જે ધીલ વરથી માગિયો'તો;
 એ અગ્નિ તુજ નામે કહેવાશે જનોમાં;
 ત્રીજો જ વર નાચિકેતા ! માગી લે તું.

નાચિકેતા

૨૦, મૂવા મનુષ્યે આ જેહ ચક્ર,
 ફેરે કોઈ 'છ', ને કોઈ ફેરે કે 'નથી જ';
 એ જાણું છું તમથી બોધ પામી;
 માણું છું ત્રીજો વર એ વરોમા.

देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा
 न हि सुविज्ञेयमणुरेव धर्मः ।
 अन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्व
 मा मोपरोत्सीरति मा सृजेनम् ॥ २१ ॥
 देवैरत्रापि विचिकित्सितं किल
 त्वं च मृत्यो यन्न सुविज्ञेयमात्थ ।
 वक्ता चास्य त्वादगन्धो न लभ्यो
 नान्यो वरस्तुल्य एतस्य कथित् ॥ २२ ॥
 शतायुषः पुत्रपौत्रान्वृणीष्व
 बह्वृषान्दृष्टिहिरण्यमश्वान् ।
 भूमेर्महदायतनं वृणीष्व
 स्वयं च जीव शरदो यावदिच्छसि ॥ २३ ॥
 एतत्तुल्यं यदि मन्यसे वरं
 वृणीष्व वित्तं चिरजीविकां च ।
 महामूमी नचिकेतस्त्वमेधि
 कामानां त्वा कामभाजं करोमि ॥ २४ ॥
 ये ये कामा दुर्लभा मर्त्यलोके
 सर्वान्कामा ५ इच्छन्दतः प्रार्थयस्व ।
 इमा रामाः सरथाः सत्पूया
 नहीदृशा लम्बदीया मनुष्यैः ।
 षाभिर्मत्प्रत्तामिः परिचारयस्व
 नचिकेतो मरणं मानुषाधीः ॥ २५ ॥

યમદેવ:

૨૧, દેવો ય આમાં ન્હોતા નિશક પૂર્વે;
ન નાણુવો સહેલ, એહનો લેહ સૂક્ષ્મ.
ભાગ નચિકેતા ! વર કોઈ ખીજો,
મહને છાહ, ને રોધ મા; પૂછ મા એ.
નચિકેતા'

૨૨, દેવો ય આમાં સચયશીલ, સાચે !
ભાખ્યુ ત્હમે એ સહેલ ના નાણુ એ;
વહતા એનો કચ્હા જડે અન્ય આપ શો ?
ખીજો નથી કેા વગ તુલ્ય તેહની.

યમદેવ:

૨૩, સો-સો વર્ષના માગી લે પુત્રપુત્રો,
ઝાઝા પશુઓ હાથી ઘોડા મુવર્ણ;
કે પૃથ્વિમા ભાગ તું મ્હોડું શબ્દ;
ને જીવ શરદો જેટલી ઈચ્છા જીવવા.

૨૪, એના સરીજો વર માનતો હો,
તો માગી લે ધન ને દીધં આયુ;
યા તું નચિકેતા ! મહામહીપતિ,
લોગવાણુ સર્વે તુજ કામનાઓ

૨૫, દુર્લભ જે જે લોગ આ મૃત્યુલોકે,
એ સૌ વિષયો ભાગ ઈચ્છા પ્રમાણે;
રથે જેઠી દિવ્ય રમણી વાલ વાતી,
ન એ મગી કેા માનવમા પમાય
એ મુજદીધીની પરિસેવના લે,
ને કે નચિકેતા ! પૂછ મા મૃત્યુવાતા

शोभावा मर्त्यस्य यदन्तकैतत्
 सर्वेन्द्रियाणां वरयन्ति तेव ।
 अपि सर्वं जीवितमल्पमेव
 तवैव बाहास्तव नृत्यगीते ॥ २६ ॥
 न यित्तेन तर्पणो यो मनुष्यो
 लप्स्यामहे वित्तमद्रास्मचेत्या ।
 जीविष्यामो याचदोशिष्यसि त्व
 वरस्तु मे वरणीय स एव ॥ २७ ॥
 भजीर्यताममृतानामुपेय
 जीर्यन्मर्यं ववध स्थं प्रपानन् ।
 अभिष्यायन्वर्णरातप्रमोदान्
 अतिदीर्घं जीविते को रमेत ॥ २८ ॥
 यस्मिन्निदं विचिफिसत्ति मृत्यो
 यसांम्पराये महति ब्रूहि नस्तत् ।
 योऽयं वरो गूढमनुप्रविष्टो
 नान्य तस्मात्प्रचिकेता वृणीते ॥ २९ ॥

प्रथमेऽध्याये द्वितीया बह्वी

अयच्छ्रेयोऽयदुतैन प्रेयस्
 ते उम नानार्थे पुरुषं सिनीव ।
 तयो श्रेय आददानस्य साधुर्भनति
 होयतेऽर्थाय उ प्रेयो वृणीते ॥ १ ॥

નચિકેતા:

૨૬, કાલે ન રૂહે યમ ! મર્ત્યના લોગ એ કેા;
સૌ ઇન્દ્રિયોનુ ઝખવે એહ તેજ,
ને જીવિત માત્ર જ અદ્ય છે સૌ,
આપ જ રાખો ઘોડિલા નૃ-ચગીતો.

૨૭, ન વિતતી તૃપ્તિ મળે મનુષ્યને;
મળ્યુ મ્હને ધન, એ તમ દર્શ પામ્યો;
જીવીશ હું જન્મકા લગી રક્ષસો ત્હમે;
છે એ જ મ્હારે વર માગવા રો.

૨૮, જરામૃત્યુથી પરને પામીને જ
જરામૃત્યુનો અવનીવાસી ભેધ-ભણી
ચિન્તવતો દ્વા રગરતિવિલાસો
અતિ દીર્ઘ આ જીવિતે કેાણુ ખેલે ?

૨૯, આ લેહ જેમા યમ ! નિઃશક કેા નથી,
મ્હને ઠહો તે ભાવિની ભાવવાતાં;
બૂદ લેદનો લેહુ વર છે જ જે આ
ન અન્ય એથી નચિકેતા જ માગે

અધ્યાય પહેલો, ૨ જી વલ્લી

યમદેવ:

૧, ન્યાર ઐયસ, ન્યાર તો છે જ પ્રેયસ,
નાનાર્યે જનને એહ બન્ને ચ બાધે.
ત્હેમા ઐયસ ગ્રહેનાર્યુ યાય સાર;
ને લક્ષ્ય ચૂકે પ્રેયસને વરે જે.

श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेत
 तौ सपरीत्य विविनक्ति धीर ।
 श्रेयो हि धीरोऽभिप्रेयसो वृणीते
 प्रेयो मन्दो योगक्षेमावृणीते ॥ २ ॥

स त्वं प्रियान्प्रियरूपाः च कामान्
 अमिध्यायन्नचिकेतोऽन्यसाक्षी ।
 नैताः सृङ्गा वित्तमयीमवाप्तो
 यस्या मज्जन्ति बहवो मनुष्याः ॥ ३ ॥

दूरमेते विपरीते विपूची
 भविष्या या च विद्येति ज्ञाता ।
 विद्यामीप्सिनं नचिकेतस मन्ये
 न त्वा कामा बहवो लोलुपन्त ॥ ४ ॥

अविद्यायामन्तरे वर्तमाना
 स्वयं धीरा गण्डितमन्यमाना ।
 दन्द्रभ्यमाणाः परियन्ति मूढा
 अघेनैव नीयमाना यथाघाः ॥ ५ ॥

न सापराय प्रतिभाति बाल
 प्रमाथत वित्तमोहेन मूढम् ।
 अयं लोको नास्ति पर इति मानी
 पुन पुनर्वशमापद्यते मे ॥ ६ ॥

૨, શ્રેયસ્-પ્રેયસ્ બેઉ આવે મનુષ્યને;
તે પારખીને ધીર અજગાં જ પાડે.
શ્રેયસ્ને અધિકુ' માની વરે જ ધીર,
યોગદોષથી મૂઢ પ્રેયસ્ને વરે છે.

૩, એ કામનાઓ, બહાલાં, બહાલમૂર્તિઓ,
વિચારીને નચિકેતા ! તજ્યાં તહિં:
લક્ષ્મીના ચે પાશમાં ના દસાયો,
જેમાં દસાયા બહુ ચે મનુષ્યો.

૪, ન્યારા એ બે; વિપરીત, લિન્નમાર્ગી;
વિદ્યા-અવિદ્યા નામથી ઝોળખાય.
વિદ્યાલોભી, માનુ નચિકેતા ! તહિંને હું;
ના લોભાવે અન્ય કો કામના તહિંને.

૫, અવિદ્યાને અન્તરે મ્હાલનારા,
નિજને હાથા પંડિત માનનારા,
ભમે-ભમાવે મૂઢ એ આમ-તેમ;
બાણે અન્ધે દોરિયા આંધળાને.

૬, પ્રમાદી ને વિત્તમોહે વિમૂઢ,
ન એ બાળને લાવિના ભાવ દર્શો;
'આ જોઈ લોક, નથી પર'; એમ માની
ફરી ફરી તે સુજ પાશમાં પડે.

श्रवणायापि बहुभिर्यो न उभ्यः
 शृण्वन्तोऽपि बहवो यं न विद्युः ।
 आश्वर्यो वक्ता कुशलोऽस्य उभ्य
 आश्वर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः ॥ ७ ॥
 न नरेणावरेण प्रोक्त एष
 सुविज्ञेयो बहुधा चिन्त्वमानः ।
 अनन्यप्रोक्ते गतिरत्र नास्ति
 अणीयान्त तर्क्यमणुप्रमाणात् ॥ ८ ॥
 नैवा तर्केण मतिरापनेया
 प्रोक्तान्यैनैव सुज्ञानाय श्रेष्ठ ।
 यां त्वमापः सत्यवृत्तिर्बेतासि
 त्वाद्दहन्तो भूयान्नचिकेतः प्रष्टा ॥ ९ ॥
 जानाम्यहं शैवधिरित्यनित्यं
 न ह्यभुवैः प्राप्यते हि ध्रुवं तत् ।
 ततो मया नाचिकेतश्चित्तोऽग्निः
 अनित्यैर्द्रव्यैः प्रांतवानस्मि नित्यम् ॥ १० ॥
 कामस्याग्निं जगतः प्रतिष्ठां
 क्रतोरेनन्यममयस्य पारम् ।
 स्तोमं महदुरुगायं प्रतिष्ठां दध्वा
 धृत्या धीरो नाचिकेतोऽव्यक्षादीः ॥ ११ ॥
 तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं
 गुहादितं गुह्यरेष्टं पुराणम् ।

- ૭, મળ્યો નથી એ મુલુવા ચે ઘણાને;
 મુશ્યા છતાં ચે ઝોળાએ ના ઘણાઓ.
 વફતા એનો નિરહો, પામનારો ચતુર,
 રાતા અજળ કેા નિપુણે પ્રબોધ્યો.
- ૮, એને નરે કેા વર્ણવિયો નથી જ
 કે લાલુવો રહેલ, ઘણું ચિન્તવ્યા છતાં.
 અન્યે કહ્યા વિણ ગતિ આંહિ છે ના;
 તે સૂક્ષ્મથી સૂક્ષ્મ, તેથી અતકથાં છે.
- ૯, આ સ્કમજણુ તો તકથી ના પમાય;
 અન્યે જ લાખ્યે પામવી રહેલ, બંહાલા !
 લાધી ત્હને તે; સત્ય ધૃતિવન્ત છે તું;
 તું સમ હજો નચિકેતા ! પૂછનાર.
 નચિકેતા:
- ૧૦, જાણું છું ભંડાર સૌ છે અનિત્ય;
 અનિત્યથી ના મળે એહ નિત્ય.
 તેથી જગાવ્યો અગ્નિ મ્હેં નાચિકેત;
 અનિત્ય દ્રવ્યે નિત્યને પામિયો હું.
- યમદેવ:
- ૧૧, કામનાની તુમિ, જગની પ્રતિષ્ઠા,
 અનન્તતા ચરાની, અભયનો પાર;
 સૌ તે વળ્યાં ત્હેં, ધૃતિથી ચેખી
 સ્તુત્ય ગહદ્ એ વિશ્રામ-આધાર.
- ૧૨, હૃદયં તે, મૃદ સન્તાપલા શો,
 મુદ્ગાણ્યો, મદુવરવાસી, પુરાતન;

अघ्यात्मयोगाधिगमेन देव
 मत्वा घोरो हर्षशोकौ जहाति ॥ १२ ॥
 एतद्भ्रूवा संपरिगृह्य मर्यः
 प्रवृद्धा धर्म्यमणुमेतमाप्य ।
 स मोदते मोदनीयं हि लब्ध्वा
 विवृतं सप्त नचिकेतसं मन्ये ॥ १३ ॥
 अन्यत्र धर्मा दन्यत्राधर्मा दन्यत्रास्मात्कृताकृतात् ।
 अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वद ॥ १४ ॥
 सर्वे वेदा यत्पदमाप्नन्ति
 तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति ।
 यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति
 तत्ते पदं संप्रहेण ब्रवीमि
 क्षोमित्येतत् ॥ १५ ॥
 एतद्ब्रह्मेवाक्षरं नरा एतद्ब्रह्मेवाक्षरं परम् ।
 एतद्ब्रह्मेवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य सव ॥ १६ ॥
 एतदालम्बनं श्रेष्ठमेतदालम्बनं परम् ।
 एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके भवत्यते ॥ १७ ॥
 न जायते म्रियते वा विपश्चित्
 नाय जुस्तश्चिन्नं यमूय कश्चित् ।
 अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो
 न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ १८ ॥

અધ્યાત્મયોગના જ્ઞાનથી દેવને તે
જાણી ધીરા હર્ષ ને શોક છોડે.

- ૧૩, એવો સુણીને, સ્કમજીવે જ મર્ત્ય,
જોજી સુદમના ધર્મ, ને એહ લાધી,
આનન્દે છે પામી આનન્દવા શો;
માતું ખુદ્યાં નચિકેતને સ્વર્ગધામ.

નચિકેતા:

- ૧૪, ધર્મ—અધર્મથી ન્યારો, ન્યારો કારણકાર્યથી
ભૂત ને લાવિથી ન્યારો, પેજો છો જેહ તે

યમદેવ:

- ૧૫, સર્વે વેદો જે પઢને પ્રમાણે,
તપશ્ચર્યા સૌ જેહને ઉચ્ચરે છે;
જેના વાંછુ આચરે પ્રણયયર્થ;
સંક્ષેપમાં તે પદ લાખું હું ત્હને.
છે એ જ તે.

- ૧૬, એ જ તે અક્ષર પ્રણ, એ જ અક્ષર તે પરમ;
એ જ અક્ષરને જાણ્યે જે ઇચ્છે જેહ, ત્હેનું તે.

- ૧૭, એ જ આલંબન શ્રેષ્ઠ, એ જ આલંબને પરમ;
એ આલંબન જાણીને મહાલે છે શ્રદ્ધાંલોકમાં.

- ૧૮, વિજ્ઞાની કેા મરતો—જન્મતો નથી;
કશાથી ના એ, ન કશું ચ એહથી;
અજન્મી ને નિત્ય, પુરાણ, શાશ્વત,
નથી હણતો તનુને હણ્યા છતાં.

हन्ता चेन्नन्यते हन्तुः हतश्चेन्नन्यते हतम् ।

उभौ तौ न विजानीनो नायः हन्ति न हन्यते ॥ १९ ॥

अणोरणीयामदत्तो महीयान्

आमास्य जन्तोर्निहितो गुहायाम्

तमप्यतु पश्यति बीतशोको

धातु प्रसादान्महिमानगात्मन ॥ २० ॥

आसीनो दूर भ्रजति शयानो याति सर्वत

कस्तं मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति ॥ २१ ॥

अशरीरः शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम् ।

महातं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥ २२ ॥

नायमात्मा प्रवचनेन छन्द्यो

न मेधया न बहुना श्रुतेन ।

यमेवैष वृणुते तेन छन्द्य

तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूः स्वाम् ॥ २३ ॥

नाविरतो दुश्चरिताज्ञानतो नासमाहितः ।

नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैवमाप्नुयात् ॥ २४ ॥

यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदनः ।

मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्या वेद यत्र स ॥ २५ ॥

अथमोध्यायः, तृतीया बल्ली

ऋतं पिबन्ती सुवृत्तस्य लोके

गुहा प्रविष्टौ परमे परार्थे ।

- ૧૯, હન્તા માને હણ્યાનુ, કે હણાતો એ હણાયલો,
એ ય એના જ અરાની; ના હણે, ના હણાય તે.
- ૨૦, તે સૂક્ષ્મથી સૂક્ષ્મ, મ્હોટાથી મ્હોટો;
સૌ પ્રાણીને અન્તર આત્મ એ વસે.
નિષ્કામી ને શોકવામ્યા જ પેષે
એ આત્મનો મહિમા કતાની દૃષાથી.
- ૨૧, બેઠેલો તે ફરે ફર, સૂતેલો સંચરે બધે;
મત્ત-અમત્ત દેવને એ જાણે મ્હારાથી અન્ય કો ?
- ૨૨, અશરીરી શરીરોમાં, મુવ એ અમુવો વિશે;
એ મહાન વિભુ આત્માને જાણી શોયે ન ધીર કો.
- ૨૩, ન એ આત્મા લલ્ય બ્યાખ્યાનથી જ,
ન બુદ્ધિથી, ના બહુ દષા મુણ્યે;
જેને વરે એ, એહને એ મુગમ્ય;
એ આત્મ એને નિજ રૂપ ઉઘાટે
- ૨૪, ન પાપથી અવિરામ્યાએ. ન અશાન્તે, ન અસ્થિરે,
ન વિધ્વજ મનના કોએ: પ્રસાને જ પમાય તે.
- ૨૫, પ્રાક્ષણ ક્ષત્રિય જાતે યે જેહના થાય કોળિયા,
મૃત્યુ જેના જળધુટડા, કો જાણે તેહ છે ક્યાંહાં ?

અધ્યાય ખેલો, ૩ જી વલ્લી

યમદેવ:

- ૧, પરમ્ ધુમ્મટની શુક્ષ્માં રહેલા,
આ લોક પીતા પુણ્યનો સાર, એને

छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति

पञ्चाग्रयो ये च त्रिणाचिकेताः ॥ १ ॥

यः सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म यत्परम् ।

अभयं तित्तीर्षतां पारं नाचिकेतः शक्रेमहि ॥ २ ॥

आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ।

बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥ ३ ॥

इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयास्तेषु गोचरान् ।

आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ॥ ४ ॥

यस्तु विज्ञानवान्भवत्ययुक्तेन मनसा सदा ।

तस्येन्द्रियाण्यवस्थानि दुष्टास्वा इव सारथेः ॥ ५ ॥

यस्तु विज्ञानवान्भवति यक्तेन मनसा सदा ।

तस्येन्द्रियाणि कस्यानि सदस्वा इव सारथेः ॥ ६ ॥

यस्तु विज्ञानवान्भवत्यमनस्कः सदाऽशुचिः ।

न सं तत्पदमाप्नोति सत्सारं चाधिगच्छति ॥ ७ ॥

यस्तु विज्ञानवान्भवति समनस्कः सदा शुचिः ।

स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद्भूयो न जायते ॥ ८ ॥

विज्ञानसारथिर्यस्तु मनः प्रग्रहवान्नरः ।

सोऽध्वनः परमाप्नोति तदिष्णोः परमं पदम् ॥ ९ ॥

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।

मनसा तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्तरः ॥ १० ॥

‘છાયા-તડકો’ અવિજ્ઞાની વદે છે

પચાન્નિ ને ત્રણ નાચિકેત વાળા

- ૨, જે સેતુ ચાણિકોનો, ને અહર અદા જે પરમ,
તરનારનો નિર્ણય આરો, પ્રગટાવ નાચિકેત સે.
- ૩, આત્માને તું રથી જાણુ, અને શરીરને રથ;
બુદ્ધિને તો સારથી, ને અછોડા મનને જ, ને
- ૪, ઇન્દ્રિયોને કહે ઘોડા, વિષયો માર્ગ ઝેહના,
મનેન્દ્રિયયુક્ત આત્માને સોદતા જ ધીમતા કહે.
- ૫, અવિજ્ઞાની હોય જે, ને સદા વિહ્વળ ચિત્તનો,
અવશ ઇન્દ્રિયો ઝેની, હુદ્દાચો જેમ સારથી
- ૬, જેહ તો હોય વિજ્ઞાની, ઝેકાઝ ચિત્તનો સદા,
ઇન્દ્રિયો વશ ઝેની જ, સદાચો જેમ સારથી
- ૭, ને જે હોય અવિજ્ઞાની, સદા મલીન, વિહ્વળ,
તે ન ઝે પદને પામે, પડે સસારમા ફરી
- ૮, અને જે હોય વિજ્ઞાની, ઝેકાઝ, નિત્ય નિર્મળ,
તેહ તો ઝે પદ પામે, જન્મથી પાછો ન જન્મતો.
- ૯, વિજ્ઞાન સારથી જેનો, ઝેકાઝ મનનો નર,
તે પામે માર્ગનો પાર, તે વિષ્ણુનું પરમ પદ
- ૧૦, ઇન્દ્રિયોથી પર વિષયો, વિષયોથી પર મન,
મનથી તો પરી બુદ્ધિ, મહાત્મા બુદ્ધિથી પર.

महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ।

पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः ॥ ११ ॥

एष सर्वेषु भूतेषु गूढात्मा न प्रकाशते ।

दृश्यते रूपाया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥ १२ ॥

यच्छेद्वाडमनसी प्राज्ञस्तयच्छेज्ज्ञान आत्मनि ।

ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेच्छान्त आत्मनि ॥ १३ ॥

उत्तिष्ठत जागृत प्राप्य वरान्निबोधत ।

क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया

दुर्गं न्यथस्तत्कवयो वदन्ति ॥ १४ ॥

अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं

तथाऽऽसं नित्यमगन्धवच्च यत् ।

अनाद्यनन्त महतः परं ध्रुवं

निचाप्य तन्मृत्युमुखात्प्रमुच्यते ॥ १५ ॥

नाधिकेतमुपाख्यानं मृत्युप्रोक्तं सनातनम् ।

उक्त्वा श्रुत्वा च मेधावी ब्रह्मलोके महोयते ॥ १६ ॥

य इमं परमं गुह्यं श्रावयेत्तमल्लसंसदि ।

प्रयतः श्राद्धकाले वा तदानन्त्याय कल्पते तदानन्त्याय कल्पत इति ॥

द्वितीयोऽध्यायः, चतुर्थी बल्ली

पराञ्चि खानि व्यतृणस्वयम्

तस्मात्पराङ्मस्यति नान्तरात्मन् ।

- ૧૧, મહદાત્મથી પર અવ્યક્ત, પુરુષ અવ્યક્તથી પરો;
પુરુષથી ન પર કાઈ, તે છેલ્લી, તે પરમ્ ગતિ
- ૧૨, જો જ સૌ ભૂતમા આત્મા ગૂઢ છે, પ્રગટે નહીં;
એકાગ્ર સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી દર્શે તે સૂક્ષ્મદર્શીને.
- ૧૩, પ્રાણ તો વાણને મનમા પરોવે, મન બુદ્ધિમા;
બુદ્ધિને તો મહદૃતત્વે, મહદૃતત્વ શાન્ત આત્મમા.
- ૧૪, ઉઠો, જાગો, સ્હમજો એકને મળી
ધસેલી અસાની દુર્ગમ ધાર જેવો
એ માર્ગને વિદુષો દુર્ગમ વહે છે
- ૧૫, અશબ્દ, અસ્પર્શ, અરૂપ, અવ્યય,
અસ્મ, તથા નિત્ય અગન્ધવાન જે,
અનાદિ, અનન્ત, મહત્ત્વી પરો, ક્રુપ
એ જાણીને મૃત્યુસુખથી છટે તે.
- ૧૬, નચિકેતાનું યમભાષ્ય ઉપાખ્યાન સનાતન
ભાષી-સુણી મેઘાવી તો જ્ઞાલે છે પ્રલલોકમા.
- ૧૭, જે કે પ્રલસલામાહી સુણાવે ગૂઢ આ પરમ્,
કે સયમી શાશ્વકાણે કે, જોહ પામે અનન્તને,
જોહ પામે અનન્તને

અધ્યાય બીજો, ૪ થી વટલી

- ૧, બહાર વિસ્તરે ઇન્દ્રિયો સૌ સ્વયમ્;
તેથી જાણે જ્ઞારનું, ન અન્તરાત્માને

कक्षिद्धोर प्रत्यगात्मानमैक्षत्
आष्टतचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ॥ १ ॥

पराच कामाननुयन्ति बालाः
ते मृयोर्यन्ति विततस्य पाशम् ।
अथ घोरा अमृतस्य विदित्वा
ध्रुवमध्रुवेष्विह न प्रार्यन्ते ॥ २ ॥

येन रूप रस गन्ध शब्दान्स्पर्शश्च मैथुनान् ।
एतेनैव विजानाति किमत्र परिशिष्यते । एतद्वैतत् ॥ ३ ॥

स्वप्नान्तं जागरितात्त चोभौ येनानुपश्यति ।
महात्त विभुमात्मान मत्वा धीरो न शोचति ॥ ४ ॥

य इम मध्वद वेद आत्मान जीरमन्तिकात् ।
ईशान भूतमव्यस्य न ततो विजुगुप्सते । एतद्वैतत् ॥ ५ ॥

य पूर्वं तपसो जातमद्रश्च पूर्वमजायत ।
गुहा प्रविश्य तिष्ठन्तं यो भूतेभिर्व्यपश्यत । एतद्वैतत् ॥ ६ ॥

या प्राणेन सभवत्यदितिर्देवतामयी ।
गुहा प्रविश्य तिष्ठन्ती या भूतेभिर्व्यजायत । एतद्वैतत् ॥ ७ ॥

अरण्योर्निहितो जातवेदा
गर्भ इव सुभूतो गर्भिणीभिः ।

અમુ વાળેલો, અમૃતત્વ વાંછતો,
કેા ધીર પેળે અન્તર્યામી આત્મને.

૨, ને બાલીશો બાદ્ય વિષયો પૂઠે પળે,
ને મૃત્યુની પાયરી જાળમા પડે;
અમુવમાં મુવ પારખી અમૃતત્વ
ધીરો ન વાછે વિષયોને એ અહીં.

૩, સંસર્ગજ રસ રૂપ ગન્ધ ને શબ્દ સ્પર્શને
ઝોળાળે એક જેનાથી,—શું અહીં રોપ રૂઢે પછી ?—
એ જ તે.

૪, જાગૃતિ-સ્વપ્ન બન્નેનો પામે પાર જેહના વડે,
મહાન એ વિભુ આત્માને જાણી શોભે ન ધીર કેા.

૫, અન્તર્યામીત્વથી જેહ લોકતા જાણે જ આત્મને,
ને સ્વામી જૂતલાવીનો, ત્હેને શકા પછી કશી ?
એ જ તે.

૬, જે પૂર્વે તપથી જન્મ્યો, જળથી પૂર્વે જ ઉદ્ભવ્યો,
શુદ્ધા પ્રવેશી જે રૂઢેતો, જૂતો દ્વારા ઝોળાખાય જેઃ
એ જ તે.

૭, પ્રાણરૂપે સભાવે જે અદિતિ દેવતામયી,
શુદ્ધા પ્રવેશી રૂઢે છે, ને જૂતો દ્વારા પ્રગટે જ જેઃ
એ જ તે.

૮, અરણીઓમા રહે જાતવેદ,
ગર્ભિણીમાં સભાયાં ગર્ભ પેઠે;

दिवे दिव ईड्यो जागृवद्भि
हविष्माद्भिर्मनुष्यभिरग्नि । एतद्वैतत् ॥ ८ ॥

यतश्चोदेति सूर्योऽस्त यत्र च गच्छति ।
तं देवाः सर्वेऽर्पितास्तदु नात्येति कथन । एतद्वैतत् ॥ ९ ॥

यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदबिह ।
मृत्यो स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥ १० ॥

मनसैवेदमाप्तव्य नेह नानास्ति किंचन ।
मृत्यो स मृत्यु गच्छति य इह नानेव पश्यति ॥ ११ ॥

अद्गुप्समान पुरुषो मप्य आमनि तिष्ठति ।
ईशानो भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते । एतद्वैतत् ॥ १२ ॥

अद्गुप्समान पुरुषो ज्योतिर्गिवाधूमक ।
ईशानो भूतभव्यस्य स एवाय स उ च । एतद्वैतत् ॥ १३ ॥

ययोदक दुर्गे वृष्ट पर्वतेषु विधावति ।
एवं धर्माष्टयक् पश्यस्तानेवानुविधावति ॥ १४ ॥

ययोदक शुद्धे शुद्धमासिक् तादृगेव भवति ।
एव गुणेर्विजानत आत्मा भवति गीतम् ॥ १५ ॥

લોકે લોકે જાગતા જ જનોથી—
હવિદાતાથી એહ પૂજાય અગ્નિઃ
એ જ તે.

૬, ને જ્યાંહાથી ઉગે સૂર્ય, ને જ્યાંહા એહ આથમે,
એને સૌ દેવ આલમે; ન એનો પાર કેા લહે
એ જ તે.

૧૦, જે અંહી છે, તે જ છે ત્યાં; ત્યાં જ છે, તે અહીં જ છે;
મૃત્યુથી મૃત્યુ તે પામે, આમા નાનાત્વ જે જૂવે.

૧૧, મનથી પામવા શો તે; એમા લેહ નથી કશા;
મૃત્યુથી મૃત્યુ તે પામે, પેમે છે લેહ જે અહીં

૧૨, અગૂઠા માત્ર પુરુષ આત્માની મધ્યમા વસે,
તે સ્વામી જૂતભાવીનો, દિધાલાવ નથી પછી.
એ જ તે

૧૩, અગૂઠા માત્ર પુરુષ, ધૂમાડાહીન જ્યોતિ શો,
તે સ્વામી જૂતભાવીનો, એહ આજે જ, કાલ તે
એ જ તે.

૧૪, જેમ શિખરે વર્ષ્યું વારી પર્વતેમા દહે-રહે,
એમ નાના લેહ એનારા લોહોની જ પૂઠે લમે

૧૫, જેમ શુદ્ધે શુદ્ધ પાણી એકરસ યાય રેડતા,
વિજ્ઞાની મુનિનો એમ આત્મા ગૌતમ ! યાય છે.

द्वितीयोऽध्यायः, पञ्चमी बली

पुरमेकादशद्वारमजस्यावक्रचेतस ।

अनुष्टाय न शोचति विमुक्तश्च विमुच्यते । एतद्वैतत् ॥ १ ॥

ह्रस्वः शुचिपदसुरन्तरिक्षसत्

होता वेदिपदतिथिर्दुरोणसत् ।

नृपद्वरसदृत्तसद्वचौमसत्

अम्बा गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋत बृहत् ॥ २ ॥

ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयत्यपान प्रत्यागत्यति ।

मय्ये वामनमासीनं विश्वे देवा उपासते ॥ ३ ॥

अत्य विस्मंसमानस्य शरीरस्थस्य देहिनः ।

देहादिमुच्यमानस्य किमत्र परिशिष्यते । एतद्वैतत् ॥ ४ ॥

न प्राणेन नापानेन मर्यो जीवति कश्चन ।

इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ ॥ ५ ॥

हन्त ॥ इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनम् ।

यथा च मरणं प्राप्य ज्ञात्वा भवति गौतम ॥ ६ ॥

योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः ॥

स्थाणुमयेऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् ॥ ७ ॥

य एष सुषेपु जागर्ति

कामं कामं पुरुषो निर्भिमाणः ।

અધ્યાય ધીન્ને, ૫ મી વહલી

- ૧, અજ, અવક ચેતનનુ અગિયાર દારનુ પુર;
ત્હેને સેવી ન શોચે કો; મુક્ત થઈ મુક્તિ માણુતો:
એ જ તે
- ૨, હંસ થઈ રહે પવિત્રોમા, વસુ અન્તરિક્ષમાં,
હોતા વેદિમા, અતિથિ ગૃહમાહિ તે;
નરોમા શ્રેષ્ઠોમા ઋતમા ંયોમમા વસે,
જલજા, વાણીજા, ઋતજા, ગિરિજામા (તે) ખૂંડત ઋત.
- ૩, મહાકાવે પ્રાણને ઉચે, ઉતારે જ અપાનને;
મધ્યે બેઠા વામનને સેવે છે સર્વ ઇન્દ્રિયો.
- ૪, દેહ વિસર્જતા એહ દેહવાસી જ દેહીનુ—
દેહથી તે છૂટતાનુ—રહે છે શેષ શુ અહીં ?
એ જ તે.
- ૫, ન પ્રાણે, ન અપાને ચે, જીવે છે મર્ત્ય કોઈ ચે;
જીવે તો જી જ બીજાથો, જેમા બંને ચ એ રહ્યાં.
- ૬, મુણ હો ! આ ત્હેને લાખુ ગુણ પ્રણ સનાતન;
અને પામ્યે મૃત્યુ જેવો થાય છે આત્મ, ચૌતમ !
- ૭, પઠે છે ગર્ભમાં કોઈ દેહી તો દેહ ધારવા;
સ્થાવરે સચરે અન્ય- સથા કર્મ, સથા મતિ.
- ૮, ઉઘેલામાં જેહ આ જાગતો છે,
પ્રેરે પુરુષને વિષયે કામનાને;

तदेव शुक्ल तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते ।

तस्मिँल्लोका श्रित्वा सर्वे तदु नायेति कथन । एतद्वैतम् ॥ ८ ॥

१) अग्निर्यदैको भुवन प्रविष्टो

रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।

एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा

रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिः ॥ ९ ॥

वायुर्यदैको भुवन प्रविष्टो

१' रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।

एकस्तथा सर्व भूतान्तरात्मा

रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिः ॥ १० ॥

सूर्यो यथा सूर्यलोकस्य चक्षुः

न लिप्यते चाक्षुर्वाद्वादोवै ।

एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा

न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः ॥ ११ ॥

एको यशी सर्वभूतान्तरात्मा

एकं रूपं बहुधा यः करोति ।

तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरः

तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥ १२ ॥

नित्योऽनित्यानां चेतनश्चेतनानाम्

एको बहूनां यो विदधाति कामान् ।

એ જ શુભ, એ જ બ્રહ્મ; કહે અમૃત એહને;
એમા હોઈ રહે સર્વે; એનો પામે ન પાર કો.
એ જ તે.

૬, એક જ અગ્નિ ભુવને પ્રવેશી
રૂપે રૂપે પ્રતિરૂપ થાય જેમ;
એક જ એવો સર્વભૂતાન્તરાત્મા
રૂપે રૂપે પ્રતિરૂપ; ને છ બ્રાહ્મ.

૧૦, ને એક વાયુ ભુવને પ્રવેશી
રૂપે રૂપે પ્રતિરૂપ થાય જેમ;
એક જ એવો સર્વભૂતાન્તરાત્મા
રૂપે રૂપે પ્રતિરૂપ, ને છ બ્રાહ્મ.

૧૧, સૌ લોકાંતુ ચક્ષુ જ સૂર્ય જેમ
લેપાય ના ચક્ષુથી બ્રાહ્મ દોષથી;
એક જ એવો સર્વભૂતાન્તરાત્મા
લેપાય ના લોકાંતુઃએ, બહારનો તે.

૧૨, એક નિયન્તા સર્વભૂતાન્તરાત્મા
ને એકરૂપી બહુધા જેહ થાય;
આત્મસ્થ એને જે નિહાએ જ ધીર,
તેને જ શાશ્વત સુખ, ન અન્યને કો.

૧૩, અનિત્યમાં નિત્ય, ચેતન ચેતનોનું,
જે એક પૂરે બહુની ય કામના;

तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति घोराः

तेषां शान्तिः शान्धती नेतरयाम् ॥ १३ ॥

तदेतदिति मन्यन्तेऽनिर्देश्यं परमं सुखम् ।

कथं नु तद्विजानीया किमु भाति विभाति वा ॥ १४ ॥

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं

नेमा विपुतो भान्ति द्युतोऽयमग्निः ।

तमेव गान्तमनुगाति सर्वं

तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ १५ ॥

द्वितीयोऽध्यायः, षष्ठी बह्वी

ऊर्ध्वमूर्ध्वोऽवाकृशास्त्र यपोऽथत्य सनातन ।

तदेव शुक्रं तद्भक्ष तदेवावृतमुच्यते ।

तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन । एतद्वैतत् ॥१॥

यदिदं किंच जगत्सर्वं प्राण एजति निःसृतम् ।

महद्भयं वज्रगुर्ध्वं य

एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ २ ॥

मयादस्यामिस्तपति मयात्तपति मूर्यं ।

मयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धोवति पञ्चमः ॥ ३ ॥

इह चेदशकद्बोद्धुं पाक् शरीरस्य विस्रसः ।

ततः सर्गेषु लोकेषु शरीरत्वाय कल्पते ॥ ४ ॥

આત્મસ્થ એને પેખતા ધીર જેહ,
તે શાશ્વતી શાન્તિ લહે, ના અન્ય.

નચિકેતા:

૧૪, જે આ, એમ મનાયે છે, અનિર્દેશ્ય પરમ સુખ,
એને ઓળખવો કેમ? દીપે, કે કોઈ દીપવે?

ચમદેવ:

૧૫, પ્રકાશે સૂર્ય ના એને, ના ચન્દ્રે, નહિ તારકે;
ના પ્રકાશે વીજ એને; પ્રકાશે અગ્નિ કચ્છાથી તો ?
તહેના પ્રકાશયે સૌ પછીથી પ્રકાશે;
એની પ્રભાથી સર્વ પ્રકાશતું આ.

અધ્યાય બીજો, ૬ ક્રી વલ્લી

૧, ઉઘા મૂળ, નીચી શાખાનો આ અશ્વત્થ સનાતન;
એ જ શુભ્ર, એ જ પ્રભ; એ જ ક્ષેત્રાચ અમૃત;
એમા લોકો વિશ્વમે સૌ; એનો પામે ન પાર કો.
એ જ તે.

૨, જે આ કાંઈ જગત, સૌ તે પ્રાણુથી નીસર્ગ-હાલતું;
મહાન ભય તે, વજ્ર ઉગામિયા શુ,
જે એમ જાણે, અમૃત થાય એહ.

૩, જેના ભયે તપે અગ્નિ, જેના ભયે તપે સવિ;
જેના ભયે ઇન્દ્ર વાયુ ને ધરે મૃત્યુ પાંચમુ

૪, દેહ પડ્યાની પૂર્વે એ ન જાણ્યો એહને અહી,
તો પછી સૃષ્ટિમા લોકે જન્મે એ; એમ જાણવુ.

यथादर्शं तथाहमनि

यथा स्वप्ने तथा पितृलोके ।

यथाप्सु परीव ददृशे तथा गन्धर्वलोके

छायात्पथोरिव ब्रह्मलोके ॥ ५ ॥

इन्द्रियाणां पृथग्भावमुदयास्तमयौ य चत् ।

पृथगुत्पद्यमानानां भवा धीरो न शोचति ॥ ६ ॥

इन्द्रियेभ्यः परं मनो मनसः सत्त्वमुत्तमम् ।

सत्त्वादधि महानां मा महतोऽन्यत्तमुत्तमम् ॥ ७ ॥

अन्यत्तत्तु परं पुरुषो व्यापकोऽल्लिङ्ग एव च ।

यज्जात्या मुच्यते जन्तुरमृतं च गच्छति ॥ ८ ॥

न संदृशेतिष्ठति रूपमस्य

न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् ।

इवा मनीषा मनसाभिवृद्धो

य एतद्भ्रिदुरमृतास्ते भवति ॥ ९ ॥

यदा पञ्चावतिष्ठते ज्ञानानि मनसा सह ।

बुद्धिश्च न विचेष्टति तामाहुः परमा गतिम् ॥ १० ॥

ता योगमिति मन्यते स्थिरामिन्द्रियधारणाम् ।

अप्रमत्तस्तदा भवति योगो हि प्रमत्ताप्ययौ ॥ ११ ॥

नैव वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषा ।

अस्तीति ब्रह्मोऽन्यत्र कथं तदुपलभ्यते ॥ १२ ॥

अस्तीत्येवोपलब्धव्यस्तत्त्वमावेन चोभयौ ।

जस्तीत्येवोपलब्धस्य तत्त्वमाव प्रसीदति ॥ १३ ॥

- ૫, જેણે દર્પણે, એણે આત્મમાહી,
જેણે સ્વપ્ને, એણે પિતૃલોકે,
જેણે અખાય જળે, એણે અન્ધર્વલોકે,
છાયા-તડકાની પેઠમ પ્રજાલોકે.
- ૬, ઇન્દ્રિયોના જૂદા જૂદા ભાવ જે ઉદયાસ્તના,
નાના ઉદયાસ્તવાળા તે માની ધીર ન શોચતો.
- ૭, ઇન્દ્રિયોથી પદ્મ મન, મનથી સત્ત્વ ઉત્તમ,
સત્ત્વથી તો મહદ્ તત્ત્વ, મહદ્થી અવ્યક્ત ઉત્તમ.
- ૮, અવ્યક્તથી પરો પુરુષ, જે વ્યાપક, જે અલિંગ છે,
જે જાણે મુક્તિ લે પ્રાણી, ને પામે અમૃતત્ત્વને.
- ૯, ન રૂપ એણે મહર્શનમાહિ આવે,
ન કોઈ પેઠે ચક્ષુથી એણે જ,
ભાવે બુદ્ધિએ સકલે કલ્પાય તે,
જે એમ જાણે, અમૃત થાય એણે.
- ૧૦, જ્યારે જ્ઞાનેન્દ્રિયો પામે ઠરે છે, મનની સહ,
ને બુદ્ધિ ન કરે ચાળા, ત્હને કહે પરમ્ ગતિ.
- ૧૧, ઇન્દ્રિયો ધારવી ત્યજ-ત્હને જ યોગ માનતા,
થાય ત્હારે અતુન્નમાદી, યોગ તો આથમે-ઉગે.
- ૧૨, ન વાચાથી, ન મનસા, ન તે પમાય ચક્ષુથી,
'છે' કહેનારથી અન્યે, કહો, શી રીતે પમાય તે ?
- ૧૩, 'છે' જાણી જાણવો એ, ને તત્ત્વભાવે એમ બે વિધે,
'છે' જેણે જાણ્યું એ ત્હને તત્ત્વભાવે પ્રકાશતો.

यदा सर्वे प्रमुष्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ।

अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥ १४ ॥

सदा सर्वे प्रमिद्यन्ते हृदयस्येह ग्रन्थयः ।

अथ मर्त्योऽमृतो भवत्येतावदनुशासनम् ॥ १५ ॥

शतं चैका च हृदयस्य नाड्यः ।

तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका ॥

तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति ।

विन्वद्गुण्या उत्क्रमणे भवन्ति ॥ १६ ॥

अद्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा ।

सदा जनानां हृदये संनिविष्टः ॥

तं स्वाच्छरीरात्प्रवृहेत् ।

मुक्त्वादिवेपीकां धैर्येण

त विषाच्छुक्रममृतं तं विषाच्छुक्रममृतमिति ॥ १७ ॥

मृत्युप्रोक्तां नचिकेतोऽथ छम्प्सा ।

विषामेतां योगविधिं च कृत्स्नम् ॥

ब्रह्मप्रानो विरजोऽभूद्विमृत्युः ।

योऽप्येवं यो अविदध्यात्ममेवम् ॥ १८ ॥

ॐ सह नावतु सह नौ मुनक्तु ।

सह वीर्यं करवावहे ॥

तेजस्थि नावधीतमस्तु ।

मा विद्विषावहे ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ हरि. ॐ शान्तिः

- ૧૪, ત્યાહરે જ વિરામે છે સી હૈયાવાસી કામના,
ત્યારે મત્યં તરી મૃત્યુ અંહી માણે જ પ્રહરને.
- ૧૫, સર્વે છેદાય છે જ્યારે હૈયાની ગ્રન્થીઓ અંહી,
ત્યારે મત્યં તરે મૃત્યુ; એટલો ઉપદેશ આ.
- ૧૬, એક સો ને એક હૈયાની નાડીઓ;
એમાંથી એક જ વીંધી તાણુ નીસરે.
એ વડે ઉર્ધ્વ જતા અમૃતત્વ પામે;
અન્ય ભમન્તીથી યાવ ઉડી બેસવાનું.
- ૧૭, અંશુઘ્ર માત્ર પુરુષ અન્તરાત્મા;
સદા જનોને હૃદયે સુવિરાજે.
હેને નિજ દેહમાંથી ખેંચી ફેંકાડે—
ધૈર્ય મુંજમાંથી ખેંચિયા તન્તુ ચેડે—
એ જાણે શુભ્ર અમૃત, એ જાણે શુભ્ર અમૃત.

શ્રુતિ:

- ૧૮, આ વિદ્યા ને યોગવિધિ જ સર્વ,
યમની સાખી, ઝીલીને નચિકેતા,
પામી પ્રહર, ગયો કર્મ-મૃત્યુથી પાર:
ખીળા ય એમ, જેહ અધ્યાત્મ જાણે.

ૐ

ઐ ગંગે જઈએ, સંગે માણિયે,
સંગે પ્રાક્રમ ખેડિયે;
તેજસ્વી અમ સર્વં યાવ;
અમેને દેવ મા હજે!

ઐ શાન્તિ શાન્તિ શાન્તિ; હરિ ઐ શાન્તિ

૪, શ્રી પ્રનોપનિષદ

‘અથર્વવેદની પિપ્પલાદ શાખાનું આ ઉપનિષદ છે

શ્લોકશ સત્યકામ સૌર્યાયણી કોસલ્ય ભાર્ગવ ને કબન્ધી એ ૭
સ્વરૂપરાયણ્યુ સ્વરૂપિઓ ભગવાન પિપ્પલાદ મુનિ સમીપે ગયા, અને જે
પ્રશ્નો પૂછ્યા એમના ઉત્તરોનું આ ઉપનિષદ એ પ્રશ્નભાગા ઉપરથી
આ પ્રશ્નોપનિષદ કહેવાય છે

ભગવાન શકગચાર્યે આ ઉપનિષદનું લાખ્ય રચેલું છે, અને આ
ઉપનિષદને પાશ્વર્યુ લાખ્યેલું છે આનન્દાશ્રમશ્રમન્યાવધિમા ત્રણુ દીકાઓ
સાથે આ ઉપનિષદ જાપાયેલું છે

કેનોપનિષદની પેઠે આ ઉપનિષદમા પણ પ્રશ્નો પૂછાઇને જ્ઞાન-
ચર્યા થાય છે. કેનોપનિષદના પ્રશ્નો વિશ્વના મૂળના મધ્યખિન્દુએ મુમુ-
ક્ષુને લઇ જઇને મૂકે છે, આ ઉપનિષદમાંના પ્રશ્નો વિશ્વના વડલાની
ઘટાઓમા જિજ્ઞાસુઓના જ્ઞાનપીપાસુ મોરચાઓની ઉડાઉડ કરાવે છે
અધિકારીએ વિશ્વવડલાની ગહન ઘટાઓ થે દૂઢવાની જો ને જીડા
મૂળ પશુ પારખવાના છે

સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ એ જન્મમૃત્યુના જોવો જ ઇન્દ્રિયપર અને
ઇતિહાસપર મહાપ્રશ્ન છે આ ઉપનિષદમા, તેમ જ તૈત્તિરીય ઉપનિ-
ષદમા મન્ત્રદ્રષ્ટાઓએ તે વર્ણવેલી છે ઇન્દ્રિયોના કંકાસની મોઢગાથા
આ ઉપનિષદમા તેમ જ જોહિત્યઉપનિષદમા છે ઇન્દ્રિયરાજ્યોના પ્રાન્ત
પ્રાન્તમાં મહાપ્રાણને આ ઉપનિષદે ચક્રવર્તી લાખેલો છે

ઉપ શુ છે ને સ્વપ્નાવસ્થા શુ છે એ ત્હારે Mysteries
હતી, અને આજે પણ હજી લગભગ એવી જ Mysteries છે

સોગપાખડી કમળ ગમે સોગકળાગેવ પુરુષ આજે પણ
કુનિયામા ત્હારે હતો એટલો જ દુર્લભ છે

ॐ तत्सत् ।

ॐ भद्र कर्णेभिः शृणुयाम देवा

भद्र पश्येमाक्षभिर्यजत्रा ।

स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभि

व्यशेम देवहितं यदायु ॥

स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः

स्वस्ति न पूषा विश्वदेवाः ॥

स्वस्ति नस्तार्योऽरिष्टनेमि

स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

प्रथमः प्रश्नः

ॐ सुकेशा च भारद्वाजं शैब्यश्च सत्यकाम सौर्यायणी च
गार्ग्यः कौसन्त्यश्चाश्वलायनो भार्गवो वैदर्भिः कबन्धी कात्यायनस्ते हैते
ब्रह्मपरा ब्रह्मनिष्ठा पर ब्रह्मावेयमाणा एष ह वै तत्सर्वं ब्रह्मतीति ते
ह समित्पाणयो भगवन्त पिप्पलादमुपसन्ना ॥ १ ॥

ઠ્ઠ તે સત છે.

કલ્યાણ કાને સુણિયે, દેવ ! ઘો ઝે;
કલ્યાણ આખે ચેળિયે, પૂજ્યપાદ !
હઠ અગો ને દેહથી, સ્તોત્ર ગાતાં,
દેવદીધેલાં ગાળિયે આયુ આંહી.

સ્વસ્તિ ઘો ઇન્દ્ર પુરાણકીર્તિ,
સ્વસ્તિ ઘો ભર્તા વિશ્વદેવો;
સ્વસ્તિ ઘો સૂર્ય અખડગ્રહ,
સ્વસ્તિ ઘો અમને બૃહસ્પતિ.

ઠ્ઠ શાન્તિ શાન્તિ શાન્તિ

પ્રશ્ન પહેલો

- ૧, ભરદ્વાજના પુત્ર મુકેશા, ને શિળિ દેશના સત્યકામ,
ને સૂર્યના પૌત્ર ગાઝ્ય, ને કૌસલ દેશના આશ્વલાયન,
ને વિદર્ભ દેશના ભાર્ગવ, ને કૃષ્ણ-ધી કાત્યાયન :
ખરે જ ને ! તેઓ બ્રહ્મપરાયણ બ્રહ્મનિષ્ઠ પરબ્રહ્મને
ખોજનારા (હતા). 'એ જ ખરે ! તે સર્વને ભાખશે '
એ ભાવથી સાચે જ ને ! તેઓ હાથમાં સમિધ લેઈને
લગવાન વિષ્ણુવાદ સગીચે સંચર્યા.

तान्ह स ऋषिरुवाच भूय एव तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया संव-
त्सर सवत्स्यथ यथाकाम प्रश्नान्यृच्छत यदि विज्ञास्यामः सर्वं ह वो
चक्ष्याम इति ॥ २ ॥

अथ कबन्धी कात्यायन उपेत्य प्रप्रच्छ । भगवन्पुत्तौ ह वा
इमा प्रजाः प्रजायन्त इति ॥ ३ ॥

तस्मै स होवाच प्रजाकामो वै प्रजापति स तपोऽतप्यत स
तपस्तप्त्वा स मिथुनमुत्पादयते । रविं च प्राणं वेत्येतौ मे बहुधा
प्रजा करिष्यत इति ॥ ४ ॥

आदित्यो ह वै प्राणो रश्मिरव चन्द्रमा रविर्वा एतत्सर्वं यन्मूर्तं
चामूर्तं च तस्मान्मूर्तिरेव रवि ॥ ५ ॥

अथादित्य उदयन्यत्प्राचीं दिश प्रविशति तेन प्राप्या-
न्प्राणान् रश्मिषु संनिधत्ते । यदक्षिणा यत्प्रतीचीं यदुदीचीं यदधो
यदूर्ध्वं यदतरा दिशो यत्सर्वं प्रकाशयति तेन सर्वान्प्राणान् रश्मिषु
संनिधत्ते ॥ ६ ॥

- ૨, તહેમને ખરે ! તે ઋષિએ કહ્યું : ફરી વળી તપ કરતા, બ્રહ્મચર્ય પાળી, શ્રદ્ધાથી વર્ષભર સ્થિર થઇ રહો. પછી મનભાવતા પ્રશ્નો પૂછો. જે બાંધુતો હઈશ, (તે) સન્ધુ ખરે ! તહેમને કહીશ.
- ૩, પછી કળન્ધી કાત્યાયને સમીપે જઈને પૂછ્યું : ભગવન્ ! કહ્યાંથી ખરે ! આ પ્રજા જન્મે છે ?
- ૪, તહેને સાચે જ ને ! તહેમણે કહ્યું : પ્રજાપતિ ખરે ! પ્રજાભાવનાવાળા (થયા). તહેમણે તપ તપ્યુ. એ તપ તપીને એમણે (એક) બેઠકું ઉપજાવ્યું : અન્ન ને પ્રાણ. (ને ધાર્ણ કે) આ બે યુજ કાળે અનેકધા પ્રજા રચ્યો.
- ૫, સૂર્ય જ ખરે ! પ્રાણ; અન્ન એ જ ચન્દ્રમા. અથવા અન્ન તે આ સર્વ, જે મૂર્ત ને અમૂર્ત (છે તે). તે માટે મૂર્તિ એ જ અન્ન.
- ૬, હવે આદિત્ય જ્યોત્ષ્ણે ઉદય પામીને પૂર્વ દિશામાં પ્રવેશે છે, તેથી પૂર્વમાતા પ્રાણેને કિરણોમાં પરોવે છે; જ્યોત્ષ્ણે દક્ષિણમાં, જ્યોત્ષ્ણે પશ્ચિમમાં, જ્યોત્ષ્ણે ઉત્તરમાં, જ્યોત્ષ્ણે નીચે, જ્યોત્ષ્ણે ઉંચે, જ્યોત્ષ્ણે વચલી દિશાઓ (પૃષ્ઠાઓ)માં, જ્યોત્ષ્ણે સર્વને પ્રકાશે છે, જ્યોત્ષ્ણે સર્વ પ્રાણેને કિરણોમાં પરોવે છે.
- ૭, એ આ વૈશ્વાનર વિશ્વરૂપ પ્રાણઅગ્નિ ઉદય પામે છે. એ આ જગ્યામાં ભાગેલું છે :

स एव वैश्वानरो विश्वरूपः प्राणोऽग्निरुदयते । तदेतद्वचाम्युक्तम् ॥ ७ ॥

विश्वरूपं हरिणं जातवेदस
परायण ज्योतिरेक तपन्तम् ।
सहस्ररश्मिः शतधा वर्तमान
प्राण प्रजानामुदयत्येष सूर्यः ॥ ८ ॥

संवात्सरो वै प्रजापतिस्तस्यायने दक्षिण चोत्तर च । तथे ह वै
तदिष्टापूर्ते कृतमित्युपासते ते चान्द्रमसमेव लोकमभिजयन्ते । त एव
पुनरावर्तन्ते तस्मादेत ऋषयः प्रजाफामा दक्षिणं प्रतिपद्यन्ते । एव ह
वै रयिर्य पितृयाण ॥ ९ ॥

अथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्ययात्मानमन्विष्यादित्य-
मभिजयन्ते एतद्वै प्राणानामायतनमेतदधृतमभयमेतत्परायणमेतस्मान्न
पुनरावर्तन्त इत्येष निरोधस्तदेव श्लोकः ॥ १० ॥

पञ्चपादं पितरं द्वादयाकृतिं
विद्य आहु परे अर्धे पुरीषिणम् ।
अथेमे अन्य उ परे विचक्षणं
सप्तचक्रे षडर आहुरर्पितमिति ॥ ११ ॥

मासो वै प्रजापतिस्तस्य कृष्णपक्ष एव रयि शुक्ल प्राणस्तस्मा-
देत ऋषयः शुक्ल इष्टिं कुर्वतीतर इतरस्मिन् ॥ १२ ॥

- ૮, વિશ્વરૂપ, ભર્ગવન્તો, સર્વવેત્તા,
પરમ્ ધામ, અનુપ જયેત, તપન્તો,
કોટિ કિરણો, શતધા સ્ફુરન્તો,
પ્રાણ પ્રજ્વલનો, ઉગે સૂર્ય ને ! આ.
- ૯, સંવત્સર ખરે ! પ્રજાપતિ (છે). તેહના બે ભાગે,
દક્ષિણ ને ઉત્તર. એમાંથી જેહ ખરે ! એ ઇષ્ટાપૂતિને
કૃતકૃત્યતા માની સેવે છે, તે ખરે ! ચન્દ્રમાના લોકને
છતે છે. તે ખરે ! પુનર્જન્મને પામે છે. તેથી આ
પ્રજાકામનાવાળા ઋષિઓ દક્ષિણ ભાગે સંચરે છે.
એ જ ખરે ! અત્ત; જે પિતૃમાન-જે પિતૃલોકનો ભાગ.
- ૧૦, હવે ઉત્તર (ભાગ) વડે તપથી બ્રહ્મચર્યથી શ્રદ્ધાથી
વિદ્યાથી આત્માને જોછને સૂર્ય (લોક)ને છતે છે.
એ જ ખરે ! પ્રાણોનું ધામ, એ અમૃત, એ અલય;
પરમ ગતિ. ત્યાંથી પુનર્જન્મને પામતા નથી. તે જ
છડે (છે). તેનો આ શ્લોક:
- ૧૧, પાંચ પદના, બાર આકૃતિના પિતા જ
અર્ધે આસે ઉચે જલચાથી કથા છે;
અને બીજા દહે: એ વિચિક્ષણુને ઉચે
સાત ચક્રાળા, છ આરાળા (રથ)માં સ્થાપિયો છે.
- ૧૨, માસ ખરે ! પ્રજાપતિ (છે). તેમાં કૃષ્ણ પક્ષ ખરે !
અત્ત, શુક્લ પ્રાણ (છે). તેથી આ ઋષિઓ શુક્લ
(પક્ષ)માં ઇષ્ટ કરે છે; બીજાઓ બીજા (પક્ષ)માં.

अहोरात्रौ वै प्रजापतिस्तस्याहरेव प्राणो रात्रिरेव रयि, प्राणं वा
एते प्रस्कन्दन्ति । ये दिवा रत्या संयुज्यन्ते ब्रह्मचर्यमेव तद्यदात्रौ रत्या
संयुज्यन्ते ॥ १३ ॥

अन्नं वै प्रजापतिस्ततो ह वै तदेतस्तस्मादिमा, प्रजाः प्रजायत
इति ॥ १४ ॥

तद्ये ह वै तत्प्रजापतिवत् चरन्ति ते मिथुनमुत्पादयन्ते । तेषामेवैष
ब्रह्मलोको येषा तपो ब्रह्मचर्यं येषु सत्यं प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥

तेषामसौ विरजो ब्रह्मलोको न येषु जिह्वमवृत्त न माया चेति ॥ १६ ॥

द्वितीयः प्रश्नः

अथ हैनं भार्गवो वैदर्भिः पप्रच्छ । भगवन्कत्येव देवा प्रजा
विधारयन्ते कतर एतप्रकाशयन्ते क पुनरेषा वरिष्ठ इति ॥ १ ॥

तरमै स होवाचाकाशो ह वा एष देवो वायुरग्निरास पृथिवी
वाह्मनश्चक्षुः श्रोत्र च । ते प्रकाश्यामिवदन्ति वयमेतद्वाणमवष्टभ्य
विधारयाम ॥ २ ॥

तान्वरिष्ठ प्राण उवाच मा मोहमापवथाहमेवैतत्पञ्चधात्मान प्र-
दिमज्यैतद्वाणमवष्टभ्य विधारयामीति तेऽश्वदधाना बभूवुः ॥ ३ ॥

- ૧૩, દિનરાત્ર ખરે! પ્રભાપતિ (છે) ત્હેમા દિવસ ખરે!
પ્રાણ, રાત્રી ખરે! અન્ન (છે) પ્રાણને ખરે! તેઓ
વેડફે છે, જેઓ દિવસે રતિ માણે છે તે ખરે!
પ્રહ્લયર્થને (પાળે છે), જેઓ રાત્રીએ રતિ માણે છે.
- ૧૪, અન્ન ખરે! પ્રભાપતિ (છે) ત્હેમા ચ તે સાચે જને!
એ રેત ત્હેનાથી આ પ્રભા જન્મે છે.
- ૧૫, તેથી જેઓ ખરે! એ પ્રભાપતિવ્રતને પાળે છે તેઓ
જોડકાને સરજે છે ત્હેમનો જ ખરે! આ પ્રહ્લલોક,
જેમના તપ ને પ્રહ્લયર્થ (છે), જેમનામા સત્ય
વિરાજમાન (છે).
- ૧૬, ત્હેમનો જ આ નિર્મળ પ્રહ્લલોક, જેમનામા કુટિલતા
કે જુઠ્ઠાણુ નથી, કે માયા નથી

પ્રશ્ન બીજો

- ૧, પછી ખરે! એમને વિદ્વર્ત દેશના ભાગવે પૂછ્યું છે
ભગવન્! કેટલી ખરે! દેવતાઓ (ઇન્દ્રિયો) પ્રભાને
ટેકવે છે? કેટલી એને પ્રકાશે છે? કેાણુ વળી
એઓમા વરિષ્ઠ (છે)?
- ૨, ત્હેને સાચે જ ત્હેમણે કહ્યું. આકાશ જ ખરે! એ
દેવ વાયુ અગ્નિ જળ પૃથ્વી વાણી મન ચક્ષુ ને
શ્રોત્ર તેઓ જાહેર ઉચ્ચરે છે કે અમે આ દેહને
આધાર હઇ ટેકવિયે છીએ.
- ૩, ત્હેમને સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રાણે કહ્યું ચોહ મા પામો હું જ
નિજને આ પચધા વિભાગીને આ દેહને આધાર
હઇને ટેકવું છું તેઓને શ્રદ્ધા ન બેઠી

सोभिमानादूर्ध्वमुत्क्रमत इव तस्मिन्नुत्क्रामत्ययेतरे सर्व
 एवोत्क्रामन्ते तस्मिन्श्च प्रतिष्ठमाने सर्व एव प्रातिष्ठन्ते यद्यथा
 मक्षिका मधुकरराजानमुत्क्रामन्तं सर्वा एवोत्क्रामन्ते एवमस्मिन्श्च प्र-
 तिष्ठमाने सर्वा एव प्रातिष्ठन्त एवं वाङ्मनश्चक्षु श्रोत्रं च ते प्रीता
 प्राणं स्तुन्वन्ति ॥ ५ ॥

एषोऽग्निस्तपत्येष सूर्य
 एष पर्जन्यो भगवानेष ।
 वायुरेष पृथिवी रविर्देवः
 सदसश्चामृत च यत् ॥ ५ ॥

अग इव रथनाभौ प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
 ऋचो यजूंषि सामानि यजुः क्षत्र ब्रह्म च ॥ ६ ॥
 प्रजापतिश्चरसि गर्भे त्वमेव प्रतिजायसे ।
 तुभ्यं प्राण प्रजास्त्विमा बलिं हरन्ति यः प्राणै प्रतिष्ठितसि ॥

देवानामसि बद्धितम पितॄणा प्रथमा स्वधा ।
 ऋषीणा चरित सत्यमथर्वाङ्मिरसामसि ॥ ८ ॥

इन्द्रस्त्वं प्राणतेजसा रुद्रोऽसि परिरक्षिता ।
 त्वमन्तरिक्षे चरसि सूर्यस्त्वं ज्योतिषा पति ॥ ९ ॥

यदा त्वमभिवर्षस्यथेमा प्राण ते प्रजा ।
 आनन्दरूपारितष्ठति क्रमायानं भविष्यतीति ॥ १० ॥

- ૪, તે અભિમાનથી ઉચે ઉઝ્યોઃ જાણે એને ઉડવે અન્ય
સહુ ઉડતું જ હોયને ! જાણે એને ઠરવે સર્વેં એ
ઠરતાં જ હોય ને ! તે જેમ માંખીઓ કમરરાજને
ઉડવે સર્વેં એ ઉડે છે, ને જેમ એને ઠરવે સર્વેં એ ઠરે
છે; એમ વાણી મન ચક્ષુ ને શ્રોત્ર (વર્તવા માડયા).
તેઓ પ્રીતે પ્રાણને સ્તવવા લાગ્યાં :
- ૫, એ જ અગ્નિ તપતો, એ જ સૂર્ય;
એ જ મેઘ, મધવા ય એ જ;
એ જ વાયુ, પૃથિવી, અન્નદેવ;
સત્, અસત્, ને અમૃતે જ એહ.
- ૬, આરા સમ રથનાણીસા પ્રાણે પ્રોવાઈ સૌ રહ્યા;
ઋદ્ધ યજ્ઞઃ ને સામમન્ત્રો, યજ્ઞો, ક્ષત્રિય, બ્રાહ્મણ.
- ૭, પ્રજાપતિરૂપે ગર્ભે પડી જન્મે તું જ ફરી ફરી;
ત્હને પ્રાણ ! પ્રજા તો આ બલિ આણી દે છેઃ
જે પ્રાણે તું ફરી રહ્યો.
- ૮, દેવોનો તું શ્રેષ્ઠ વહ્નિ, પિતૃમા પ્રથમ સ્વધા;
સત્ય આરિત્ર ઋષિઓમા, અથર્વ અગિરસો વિશે.
- ૯, તેજથી પ્રાણ ! તું ઇન્દ્રઃ રુદ્ર તું પરિરક્ષક;
અન્તરિક્ષે તું વિચરે, જ્યોતિસ્વામી જ સૂર્ય તું.
- ૧૦, જ્યેષ્ઠારે તું વરસે, પ્રાણ ! ત્થેષ્ઠારે આ તાહરી પ્રજા
આતન્દ્રંગમાં રૂહે ॥ વાંધ્યું અન્ન યથે ગણી.

त्रायस्त्व प्राणैकमपिरता विश्वस्य सत्पति ।

ययमाद्यस्य दाताः पिता त्वं मातरिद्य न ॥ ११ ॥

या ते तनूदाचि प्रतिष्ठिता या श्रोत्रे या च चक्षुषि ।

या च मनसि सन्तता शिवा ता कुरु मौक्तमी ॥ १२ ॥

प्राणस्येव वशे सर्वं त्रिदिवे यमप्रतिष्ठितम् ।

मातेव पुत्रान्प्रक्षस्व श्रोथ प्रज्ञा च विधेहि न इति ॥ १३ ॥

तृतीयः मन्त्रः

अथ हैन कौसल्यश्वाभलायनः पप्रच्छ । भगवन्कुत एष प्राणो जायते कथमायात्यस्मिञ्छरीर आत्मान वा प्रविभज्य कथं प्रातिष्ठते केनोक्रमते कथं बाह्यमभिषत्ते कथमध्यात्ममिति ॥ १ ॥

तस्मै स होवाचातिप्रश्नान्पृच्छसि ब्रह्मिष्ठोऽसीति तस्मात्तेऽहं प्रचीमि ॥ २ ॥

आत्मन एष प्राणो जायते । यथैषा पुरुषे छायेतस्मिन्नेतदातत मनोकृतेनायात्यस्मिञ्छरीरे ॥ ३ ॥

यथा सप्राडेवाधिहृतान्विनियुङ्क्ते । एतान्प्राग्मानेतान्प्राग्मानधि-
तिष्ठस्वेत्येवमेवैष प्राण । इतराप्राणाः पृथक्पृथगेव सनिषत्ते ॥ ४ ॥

- ૧૧, પ્રાણુ ! તુ વ્રાત્ય, ઐકર્ષિ, સૌનો લક્ષક, સ્વામી તુ,
અમે તો લક્ષ્ય દેનાર, પિતા અમ માતરિન્ધ ! તુ.
- ૧૨, વસ્તુ તુજ રૂપ વાણીમા જે, જે શ્રોતે, જેહ ચક્ષુમા,
અને જે મનમા પ્રસર્યું, કરો તે ભદ્ર, ન જા ઉઠી
- ૧૩, પ્રાણુને વશ આ સર્વ, ત્રિલોકે જે વસી રહ્યું,
માત શો રક્ષ પુત્રોને, લક્ષ્મી પ્રજા અમને તુ દે

પ્રશ્ન ત્રીજો

- ૧, પાછી ખરે ! એમને ઠાસલ દેશના આશ્વલાયને પૂછ્યું
હે ભગવન્ ! શેમાથી આ પ્રાણુ જન્મે છે ? શી રીતે
આ શરીરમા આવે છે ? અથવા નિજને ઠહેચીને
ઠેવી રીતે રહે છે ? શાથી ઉઠી જાય છે ? ઠેવી
રીતે બહારતુ અવધારે છે ? ઠેવી રીતે અધ્યાત્મને
(અવધારે છે) ?
- ૨, સાથે જ ને ! ત્હેને ત્હેમણે ઠહું આ અતિપ્રશ્નો પૂછાય
છે છતાં બ્રહ્મનિષ્ઠ છા, તેથી ત્હેમને હું બાપુ છુ.
- ૩, આત્માથી આ પ્રાણુ જન્મે છે. જેમ પુરુષને છાયા,
(તેમ) ત્હેને પ્રાણુ વળગેલો છે મનની પ્રવૃત્તિથી
આ શરીરમા આવે છે.
- ૪, જેમ સમ્રાટ ખરે ! અધિકારીઓને શિત્રલિખિત નિયોજે
છે, કે આટલા ગામોને—આટલા ગામોને અધિકારે
ગ્રહો, એમ જ આ પ્રાણુ અન્ય પ્રાણુને જૂદા જૂદા
સયોજ સ્થાપે છે

पायूपस्येऽपान चक्षु श्रोत्रे मुखवासिकाभ्या प्राणः स्वय प्राति-
ष्ठते मध्ये तु समान । एष ह्येतद्भुतमन सम नयति तस्मादेता सप्ता-
र्चिषो भवन्ति ॥ ५ ॥

हृदि ह्येष आत्मा । अत्रैतदेकशतं नाडीना तासा शत शतमेकै-
कस्या द्वासप्ततिर्द्वासमति प्रतिशास्त्रानाडीसहस्राणि भवन्त्यासु व्यान-
श्चरति ॥ ६ ॥

अथैकयोर्ध्व उदान पुण्येन पुण्यं लोक नयति पापन पापमुभा-
म्यामेव मनुष्यलोकम् ॥ ७ ॥

आदित्यो ह वै बाह्य प्राण उदययेष ह्येन चाक्षुष प्राणमनु-
गृह्णान । पृथिव्या या देवता सैषा पुरुषस्यापानमवष्टम्यान्तरा यदाकाश
स समानो वायुर्व्यान ॥ ८ ॥

तैजो वा उदानस्तस्मादुपशान्ततेजा ।
पुनर्भवमिन्द्रियैर्मनसि सपथमानै ॥ ९ ॥

यच्चित्तेनैष प्राणमायाति
प्राणस्तेजसा युक्त ।

सहामना यथासकृन्वित लोक नयति ॥ १० ॥

- ૫, ગુદા અને ઉપસ્થમાં અપાનને (સંયોજી રચાવે છે). ચક્ષુમાં શ્રોત્રમાં શુખમાં નાસિકામાં પ્રાણુ સ્વયં ઠરી રહે છે. નાભિમાં તે સમાન (વાયુ). તેઓ જ એ હોમાયેલા અન્નને (બધાં અંગોમાં) સમ રીતે લઈ જાય છે; ને તેથી આ સાત શિખાઓ પ્રગટે છે.
- ૬, હૃદયમાં સાચે ને! આ આત્મા (વસે છે). એ (હૃદય) માં આ એક સો ને એક નાડીઓ (છે). તેઓમાંની અઠ્ઠેકમાં સો-સો (છે). ત્હેમાં, પ્રતિશાખા હનર-હનર વાળી, બહોત્તેર-બહોત્તેર નાડીઓ હોય છે; જેઓમાં બ્યાન વહે છે.
- ૭, હવે એક (નાડી) વટે ઉચે (ચઢતો) ઉદાન (વાયુ) પુણ્યથી પુણ્યલોકે લઈ જાય છે; પાપથી પાપલોકમાં; અને બન્ને-ય-થી ખરે! અનુબ્યલોકમાં.
- ૮, આદિત્ય જ ખરે! બાહ્ય પ્રાણુ (છે). આ ચક્ષુવાસી પ્રાણુનો અનુગ્રહ કરતો ખરે! તે ઉદય પામે છે. પૃથ્વીમાં જે દેવતા, એ આ પુરુષના અપાનને અવલબે (છે), અન્તરિક્ષે જે આકાશ, તે સમાનને; વાયુ બ્યાનને.
- ૯, તેજ જ ખરે! ઉદાન (છે). તે માટે તેજ સમી ગયે, ઇન્દ્રિયો મનમાં સંકેલાઈને, પુનર્જન્મ (ચાય છે).
- ૧૦, જેમાં ચિત્ત, ત્યંહાં જ પ્રાણુ જાય આ; લળીને તેજમાં પ્રાણુ આત્મા સહ લઈ જાયે સંકલ્પેલા જ લોકમાં.

य एव विद्वान्प्राणं वेद ।
 न हास्य प्रजा हीयते
 अमृतो भवति तदेव श्लोक ॥ ११ ॥

उत्पत्तिमायति स्थानं विमुक्त्य चैव पञ्चधा ।
 आध्यात्म चैव प्राणस्य विज्ञायामृतमश्नुते विज्ञायामृतमश्नुते इति ॥

चतुर्थः प्रश्नः

अथ हैन सौर्यायणी गार्ग्य पप्रच्छ । भगवन्नेतस्मिन्पुरुषे कानि
 स्वपन्ति कायस्मिन् जाग्रति कतर एव देव स्वप्नापश्यति कस्यैत-
 रसुख भवति कस्मिन्नु सर्वे संप्रतिष्ठिता भवन्तीति ॥

तस्मै स होवाच । यथा गार्ग्य मरीचयोऽर्कस्यास्त गच्छत सर्वा
 एतस्मिन्तेजोमण्डल एकीभवन्ति । ताः पुन पुनरुदयत प्रचरन्त्येव ह
 वै तत्सर्वं परे देवे मनस्येकीभवति । तेन तर्ह्येष पुरुषो न शृणोति न
 पश्यति न जिप्रति न रसयते न स्पृशते नाभिवदते नादत्ते नानन्दयते
 न विसृजते नेयायते स्वपितीत्याचक्षते ॥ २ ॥

प्राणाग्नय एवैतस्मिन्पुरे जाग्रति गार्हपत्यो ह वा एषोऽपानो
 व्यानोऽवाहार्यपचनो यद्गार्हपत्याज्जीयते प्रणयनादाहवनीय प्राण ॥

- ૧૧, એમ પ્રાણને જે વિદ્વાન જાણે,
તેની પ્રજા ન જ નાશ પામે;
અમર થાય. તેનો આ શ્લોકઃ
- ૧૨, ઉત્પત્તિ, આવૃત્તિ, રૂઢિત્વ, વિભુત્વ પંચ જાતનું,
ને પ્રાણનું જ અધ્યાત્મ, જાણી અમૃત લોગવે;
જાણી અમૃત લોગવે.

પ્રશ્ન ચોથો

- ૧, પછી ખરે! એમને સૂર્યના પૌત્ર ગાગ્યે પૂછ્યું: હે
સગવન! આ પુરુષમાં કોણ કોણ ઉછે છે? કોણ
કોણ એમાં જાગે છે? કયો આ (ઇન્દ્રિય) દેવ સ્વપ્નાને
પેખે છે? કોને આ સુખ થાય છે? કોનામાં તો
ખરે! સર્વે સુપ્રતિષ્ઠિત થાય છે?
- ૨, તેને તેમણે સાચે ને! કહ્યું: હે ગાગ્ય! એમ અસ્ત
પામતા સૂર્યના કિરણો સર્વે આ તેએમંડળમાં એકઠા
થાય છે, ને પુનરુદય પામતા તે (કિરણો) ફરીને
પ્રસરે છે; એમ જ ખરે! તે સર્વે મનની પરમ
ઇન્દ્રિયમાં એકત્ર થાય છે. તેથી પછી આ પુરુષ
સુષુતો નથી, પેખતો નથી, સુષુતો નથી, રસ લેતો
નથી, સ્પર્શતો નથી, જાણતો નથી, લેતો નથી,
આનન્દતો નથી, (મળમૂત્ર) વિસર્જતો નથી, હાલતો-
આલતો નથી. તે ઉછે છે એમ લોક જાણે છે.
- ૩, પ્રાણ (રૂપ) અગ્નિઓ જ આ (દિહરૂપી) પુરમાં જાગે છે.
ગાર્હપત્ય (અગ્નિ) જ ખરે! આ અપાન (વાયુ છે).
દક્ષિણાગ્નિ બ્યાન (છે). ગાર્હપત્યમાંથી (હોમ દાળે)
લઈ જવાય છે માટે, એ લઈ જવાવાને કારણે,
આહવનીય (અગ્નિ) પ્રાણ (છે).

यदुच्छ्वासनिश्वासावेताग्राहुती सम नयतीति स समान मनो
ह वाच यजमान इष्टफलेमेवोदान स एन यजमानमहरहर्ग्रेहा गमयति ॥

अत्रैष दध स्वप्न महिमानमनुभवति । यदृष्ट दृष्टमनुपश्यति
श्रुत श्रुतमेवार्थमनुशृणोति देशदिगन्तैश्च प्रत्यनुगूत पुन पुन प्रत्यनु
भवति दृष्ट चादृष्टं च श्रुतं चाश्रुत चानुभूत चाननुभूत च सचासच्च
सर्वं पश्यति सर्वं पश्यति ॥ ५ ॥

स यदा तेजसाभिमूतो भवत्यत्रैष देव स्वप्नाज्ज पदमयथ तदैत
स्मिञ्छरीरे पतत्सुखं भवति ॥ ६ ॥

स यथा सोम्य वयासि वासोवृक्ष सप्रतिष्ठन्ते ।
एव ह वै सत्सर्वं पर आत्मनि सप्रतिष्ठते ॥ ७ ॥

पृथिवी च पृथिवीमात्रा चापश्चापोमात्रा च तेजश्च तेजोमात्रा च
वायुश्च वायुमात्रा चाकाशश्चाकाशमात्रा च चक्षुश्च द्रष्टव्यं च श्रोत्रं च
श्रोतव्यं च घ्राणं च घ्रातव्यं च रसश्च रसयितव्यं च त्वक् च स्पर्शयि-
तव्यं च वाक् च वक्तव्यं च हस्तौ चादातव्यं चोपस्थश्चानन्दयितव्यं

૪, ઉચ્છ્વાસનિશ્વાસની આ આહુતિઓ જે સમપણે લઇ
જાય છે, તે સમાન (વાયુ છે) મન જો જ યજમાન
(છે) ઈદ કળ ખરે ! ઉદાન (છે). તે આ યજમાનને
દિનદિને પ્રજ્ઞા ભણી લેઇ જાય છે

૫, અહીં આ ઈન્દ્રિય સ્વભાસ મહિમાને અનુભવે છે.
જે જે દીઠેલું હોય તે ફરી પેજે છે, જે જે સુણેલા
હોય તે વિષયોને ફરી સુણે છે, દેશાન્તરે ને
દિગન્તરે જાડ જાડ અનુભવેલું ફરી ફરી પ્રત્યક્ષ
અનુભવે છે દીઠેલું ને અણદીઠેલું, સુણેલું ને અણ-
સુણેલું, અનુભવેલું ને અણઅનુભવેલું, સત્ ને અમત્
મહુને પેજે છે, આખાને પેજે છે.

૬, તે જઠારે તેજથી જીતાય છે, તઠારે અહીં આ
દેવતા (ઈન્દ્રિય) સ્વખાને પેખતી નથી પછી
આ શરીરમા તે સુજે રહે છે

૭, સૌમ્ય ! તે જેમ પખીઓ વાસવૃક્ષે ઠરે જઈ,
જેમ ખરે જ ! જો સર્વે પરમ આત્મે ઠરે જઈ.

૮, પૃથ્વી ને પૃથ્વીની તનુમાત્રા, પાણી ને પાણીની તનુમાત્રા,
તેજ ને તેજની તનુમાત્રા, વાયુ ને વાયુની તનુમાત્રા,
આકાશ ને આકાશની તનુમાત્રા, આખ ને દેખવા
સમું, કાન ને સુણવા સમું, પ્રાણ ને સુઘવા સમું,
રસ ને રસ લેવા સમું, ત્પચા ને સ્પર્શવા સમું,

अ पायुश्च विसर्जयितव्यं च पादौ च गन्तव्यं च मनश्च मन्तयं च
बुद्धिश्च बोद्धव्यं चाहङ्कारश्चाहकर्तव्यं च चित्तं च चेतयितव्यं च तेजश्च
विद्योतयितव्यं च प्राणश्च विधारयितव्यं च ॥ ८ ॥

एष हि द्रष्टा स्पर्ष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता गोद्धा कर्ता
विज्ञानात्मा पुरपः । स परऽक्षरे आत्मनि संप्रतिष्ठते ॥ ९ ॥

परमेधाक्षरं प्रतिपद्यते स यो ह वै तदध्यायमक्षरीरमलोहितं शु-
भ्रमक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य । स सर्वज्ञः सर्वो भवति तदैष श्लोकः ॥

विज्ञानात्मा सह देवैश्च सर्वैः
प्राणा भूतानि संप्रतिष्ठन्ति यत्र ।
तदक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य
स सर्वज्ञः सर्वमेवाविवेशेति ॥ ११ ॥

पञ्चमः प्रश्नः

अथ हैन शैव्यः सत्यकामः पप्रच्छ । स यो ह वै तद्भगवन्म-
नुष्येषु प्रायणान्तमोद्धारमभिव्यायीत । कस्मै वाव स तेन लोकं
जयतीति ॥ १ ॥

વાણી ને વદવા સમું, હાથ ને લેવા સમું, ઉપસ્થ
ને આનન્દવા સમું, ગુદા ને વિસર્જવા સમું, પાપ
ને જવા સમું, મન ને માનવા સમું, બુદ્ધિ ને
ભણવા સમું, અહંકાર ને અહંકાર કરવા સમું, ચિત્તને
ચિન્તવવા સમું, તેજ ને તેજસ્વી કરવા સમું, પ્રાણને
અવધારવા સમું: (એ સર્વ પરમ આત્મે કરે જઈ).

૯, એ જ ખરે ! જોનાર, સ્પર્શનાર, સુણનાર, ગન્ધ લેનાર,
રસ આખનાર, માનનાર, બાણનાર, કર્તા, વિજ્ઞાનાત્મા
પુરુષ (છે); તે પરમ અક્ષર આત્મામાં સુરિધર થઈ
રહે છે.

૧૦, પરમ અક્ષરને જ હે સૌમ્ય ! તે પામે છે, કે જેહ
ખરેખર ! તહેને છાયા વિનાનો, શરીર વિનાનો, દોહી
વિનાનો, તેજસ્વી, અક્ષર બાણ છે. તે સર્વજ્ઞ સર્વ
(૩૫) થાય છે. તહેનો આ શ્લોક;

૧૧, સૌ પ્રાણો, સૌ ઇન્દ્રિયો, ભૂત સહ સૌ
વિજ્ઞાનાત્મા જેહમાં જઈ વિરામે,
એ અક્ષરને જેહ બાણે જ, સૌમ્ય !
સર્વજ્ઞ તે સર્વમાં જ પ્રવેશે.

પ્રશ્ન પાંચમો

૧, પછી ખરે ! એમને શિષિ દેશના સત્યકામે પૂછ્યું:
હે ભગવન ! ખરેખર ! જે મનુષ્ય(લોક)માંથી જતાં
સૂધી ઈન્દ્રિય ધ્યાન ધરે છે, તે ખરે ! તેથી ક્રિયા
લોકને જીતે છે ?

तस्मै स होवाच । एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोवा-
रः तस्माद्विद्वानेतेनैवायतनेनैरुत्तरमन्वेति ॥ २ ॥

स यद्येकमात्रमभिध्यायत् स तेनैव सवेदितस्तूर्णमेव जगत्याम-
भिसंपद्यते । तमृचो मनुष्यलोकमुपनयन्ते स तत्र तपसा ब्रह्मचर्येण
श्रद्धया संपन्नो महिमानमनुभवति ॥ ३ ॥

अथ यदि द्विमात्रेण मनसि संपद्यते सोऽन्तरिक्षं यजुर्भिरुन्नीयते
सोमलोकं । स सोमलोके विभूतिमनुभूय पुनरावर्तते ॥ ४ ॥

यः पुनरेतत्रिमात्रेणैवोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायत्
स तेजसि सूर्ये संपन्नः । यथा पादोदरस्त्वच्चा विनिर्मुच्यत एव ह वै
स पाप्मना विनिर्मुक्तः स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकं स एतस्माज्जीवधना-
श्परात्परं पुरिषाय पुरुषमीकृते तदेतौ श्लोकौ भवतः ॥ ५ ॥

तिस्रो मात्रा मृत्युमयः प्रयुक्ता
अन्योन्यसक्ता अनुविप्रयुक्ताः ।
क्रियासु बाह्यान्त्यन्तरमध्यमासु
सम्बन्धे प्रयुक्तान् न कम्पते ज्ञः ॥ ६ ॥

ऋग्भिरेतं यजुर्भिरन्तरिक्षं
सामभिर्यत्तत्कवयो वेदयन्ते ।

- ૨, હેને સાચે જ ને ! હેમણે કહ્યું છે સત્યકામ । એ જ
ખરે ! પર ને અપર પ્રકાર, જે ઓમકાર (છ) . તેથી
વિદ્વાનએ સાધનવડે ખરે । (ત્રણમાથી) એકાદને પામે છે.
- ૩, તે જો એકમાત્રાથી ધ્યાન ધરે, તો હેના જ વડે
બોધ પામીને શિષ્યે જ તે જગતને પામે ॥ હેને
ઋક્ મન્ત્રો મનુષ્યલોકમા લેઈ જાય છે. તપથી
પ્રજ્ઞાચર્યાથી શ્રદ્ધાથી સપત્ત તે ત્યાં મહિમાને
અનુભવે છે
- ૪, હવે જો બે માત્રાથી મનમા સંપાદન કરે, તો
યજુ મન્ત્રો એને અન્તરિક્ષે ચન્દ્રલોકમા લઈ જાય
છે ચન્દ્રલોકમા વિભૂતિ માણીને તે પુનર્જન્મે આવે છે.
- ૫, જે વળી ત્રણ માત્રાથી ઋક એમ એ જ શબ્દ વડે એ
પરમ પુરુષનું ધ્યાન ધરે છે, તે તેજસ્વી સૂર્ય(લોક)ને
પામે છે જેમ સર્પ કાચળી ઉતારી નાખે છે, એમ
જ ખરે ! ગાયપુજથી છૂટીને સામ મન્ત્રો વડે ઉચ્ચ
પ્રજ્ઞલોકે તે લઈ જવાય છે ને તેથી તે જીવધનથી
પરાતપર (હૃદય) પુરવાસી પુરુષને યેએ છે હેના
આ બે શ્લોક છે
- ૬, મૃત્યુકાળી છે ત્રણ માત્રા લિજ્જલિજ્જ,
અન્યોન્યગ્રથી એહ સદ્યોગકારી,
ક્રિયાયોગે, બાહર લીતર મધ્યમા ચે,
સુરીતે પ્રવત્યે જ જાની ચળે ના.
- ૭, ઋકથી આ લોક, યજુથી અન્તરિક્ષ,
ને સામથી તે, જે કાન્તદર્શી જ જાણે

त्तासा नामरूपे पुरुष इत्येन प्रोच्यते स एषोऽकलोमृतो भवति तदेव
श्लोकः ॥ ५ ॥

अरा इव रथनाभौ बला यस्मिन्प्रतिष्ठिता ।

त वेद्य पुरुष वेद यथा मा वो मृत्यु परिब्यथा इति ॥ ६ ॥

सान्दोवाचैतावदेवाहमेतत्पर ब्रह्म वेद ।

नात् परमस्तीति ॥ ७ ॥

ते तमर्चयन्तस्व हि न पिता योऽस्माकमविद्याया पर पार
त्तारयसीति नम परमरूपिभ्य नम. परमरूपिभ्योः ॥ ८ ॥

ॐ भद्र फर्णेभिः शृणुयाम देवा

भद्र पश्येमाक्षभिर्यजत्रा ।

। स्थिररङ्गेस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिः

व्यशेम देवहितं यदायु ॥

स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवा

स्वस्ति न पूषा विश्वदेवा ॥

स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमि

स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ हरिः ॐ शान्तिः ॥

લોપાય છે, સમુદ્ર એમ જ કહેવાય છે: એમ જ આ પરિક્ષાની આ પુરુષપરાયણા સોળે કળાઓ પુરુષને પામીને આયમી જાય છે, નામરૂપે લોપાય છે, પુરુષ એમ જ કહેવાય છે. ને તે અકલ-કલા રહીત ને અમૃત થાય છે. તહેનો આ શ્લોક:

- ૬, આરા સમ રથનાશીમા કળા જેની ઠરી રહે,
તે વેદ પુરુષને જાણે, જેથી તહમને મૃત્યુના પીઠે.
૭, તેઓ, (છ પ્રશ્નો પૂછનારાઓ)ને ખરે ! તહેમણે
(પિપ્પલાદે) કહ્યું: એટલો જ હું તે પરશ્વજ્ઞને જાણું છું.
એથી અધિકું કાંઈ છે નહીં.

- ૮, તે (છ ઋષિ)ઓ તહેમની (પિપ્પલાદની) અર્થાપૂજા કરતા (હિન્નયાઈ): તહમે જ ખરે ! અમારા પિતા (છાઈ);
જેમણે અમને અવિદ્યાથી પરમ પાર તાર્યા-ઉતાર્યા.

પરમ ઋષિઓને નમસ્કાર હો !

પરમ ઋષિઓને નમસ્કાર હો !

ૐ

ૐ

ૐ

કહ્યાણું કાને સુણિયે, દેવ ! ઘો એ;

કહ્યાણું આજે જેખિયે, પૂજ્યપાદ !

૬૬ અંગો ને દેહથી, સ્તોત્ર ગાતા,

દેવદીધેલાં ગાળિયે આશુ આહી.

સ્વસ્તિ ઘો ઈન્દ્ર પુરાણકીર્તિ,

સ્વસ્તિ ઘો જાતા વિશ્વદેવો;

સ્વસ્તિ ઘો સૂર્ય અખડચક્ર,

સ્વસ્તિ ઘો અમને બૃહસ્પતિ.

ॐ શાન્તિ શાન્તિ શાન્તિ; હરિ ॐ શાન્તિ.

तमोद्धारिणौ गयतनेनान्वेति विद्वान्

। यत्तच्छान्तमजरममृतममयं पर चेति ॥ ७ ॥

पष्ठ मन्त्रः

अथ हैन सुकेशा भारद्वाजः पप्रच्छ । भगवन्निर्हरण्यनाम कौस-
स्थो राजपुत्रो मासुपेत्यैत प्रश्नमपृच्छत । षोडशकलं भारद्वाज पुरुष
वेत्थ तमहं कुमारममुं नाहमिम वेद यच्चहगिममवेदिष कथ ते नान-
स्थमिति समूलो धा एष परिशुष्यति योऽमृतमभिवदति तस्मान्नार्हा-
म्यमृतं यत्तुं स तूष्णीं रथगारुह्य प्रव्रजान् । त त्वा पृच्छामि कासो
पुरुष इति ॥ १ ॥

तरमै स होवाच । इहैवात्त शरीरि सोम्य स पुरुषो यस्मिन्नेता
षोडशकलाः प्रभवन्तीति ॥ २ ॥

स ईक्षाचक्रे । कस्मिन्नहमुक्त्वात् उक्त्वान्तो भविष्यामि कस्मिन्वा
प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति ॥ ३ ॥

स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धा वा वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीन्द्रिय
मन अन्तमन्त्रादीर्य तपो मन्त्रा कर्म लोका लोकेषु च नाम च ॥ ४ ॥

स यथेमा नद्य स्यन्दमाना समुदायणा समुद्रं प्राप्यास्त ग-
च्छन्ति भिद्येते तासां नामरूपे समुद्र इत्येव प्रोच्यते । एवमेवास्या
परिदृष्टरिमा षोडशकलाः पुरयायणा पुरुष प्राप्यास्त गच्छन्ति भिद्येते

વિદ્વાન પામે જોંકાર વડે જ તહેને,
શાન્ત અઞ્જર અમૃત અલય પરમ્ છે જ જેહ.

પ્રશ્ન છઠ્ઠો

- ૧, પછી ખરે ! એમને ભારદ્વાજના પુત્ર સુકેશાએ પૂછ્યું:
હે ભગવન ! કેસલ દેશના હિરણ્યનાભ રાજપુત્રે
મહારી કનેઆવીને આ પ્રશ્ન પૂછ્યો: કે હે ભારદ્વાજ !
સોળ કળાના પુરુષને જાણે છે ? તે કુમારને મહેં
કહ્યું: હું એને જાણતો નથી. જો હું એને જાણતો
હોઉ, તો શાને તહેને ન કહું ? સાચે જ ને ! એ
સમૂળો સૂઝાય છે, જે અનૃતને જાણે છે. તેથી
અનૃત ભાખવું મહેને ઘટે નહી. તે મુંગો મુંગો રથે
મહારી આણ્યે ગયો. તો તહેમને પૂછું છું કે એ
પુરુષ તે કેણ ?
- ૨, તહેને ખરે ! તહેમણે કહ્યું: હે સીમ્ય ! અંહી જ
અન્તઃશરીરે તે પુરુષ (છે), જેનામાંથી આ સોળ
કળાઓ પ્રભવે છે.
- ૩, તે આલોચવા લાગ્યો કે: કેના ઉઠી ગયે હું ઉઠી
ગયેલો ધર્મશ ? અથવા કેના ઠરી રહ્યે ઠરી રહીશ ?
- ૪, તહેણે પ્રાણને સરજ્યો. પ્રાણમાંથી શરદા આઠાશ વાયુ
તેજ જળ પૃથ્વી ઇન્દ્રિયો મન; અન્ન; અન્નથી વીર્ય;
તપ; મન્ત્રો; ઈર્મ; લોકો; ને લોકોમાં નામ (રૂપ સરજ્યાં).
- ૫, તે જેમ આ સમુદ્રપરાયણા દોઠવી નદીઓ સમુદ્રને
પામીને આપમી જાય છે, નામરૂપે એ (નદીઓ)

तासां नामरूपे पुरुष इत्येव प्रोच्यते स ण्योऽकलोमृतो भवति तदेव
लोकः ॥ ५ ॥

अरा इव रथनाभौ कला यस्मिन्प्रतिप्रिताः ।

त वेद्य पुरुष वेद यथा मा वो मृत्युः परिव्यथा इति ॥ ६ ॥

तान्होवाचैतावदेवाहमेतत्पर ब्रह्म वेद ।

नात परमस्तीति ॥ ७ ॥

ते तमर्चयन्तस्य हि नः पिता योऽस्माकमविद्याया पर पार
त्तारयसीति नमः परमहृषिभ्य नमः परमहृषिभ्योः ॥ ८ ॥

ॐ भद्र कर्णेभिः शृणुयाम देवा

भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्रा ।

स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिः

व्यशेम देवहितं यदायुः ॥

स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः

स्वस्ति न पूषा विश्वदेवा ॥

स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमि

स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ हरिः ॐ शान्तिः ॥

લોપાય છે, સમુદ્ર એમ જ કહેવાય છે: એમ જ આ પરિક્ષાની આ પુરુષપરાયણ સોળે કળાઓ પુરુષને પામીને આયતી બાય છે, નામરૂપે લોપાય છે, પુરુષ એમ જ કહેવાય છે. ને તે અકલ-કલા રહીત ને અમૃત થાય છે. તહેનો આ શ્લોક:

- ૬, આરા સમ રથનાશીમાં કળા જેની કરી રહે,
તે વેદ પુરુષને બાણે, જેથી લંભને મૃત્યુના પીડે.
૭, તેઓ (છ પ્રશ્નો પૂછનારાઓ)ને ખરે ! લેમણે (પિપ્પલાદે) કહ્યું: એટલો જ હું તે પરબ્રહ્મને બાણું છું.
એથી અધિકું કાંઈ છે નહીં.
૮, તે (છ ઋષિ)ઓ લેમની (પિપ્પલાદની) અર્ચાપૂજા કરતાં (ઉચ્ચથી): લંભે જ ખરે ! અમારા પિતા (છા); જેમણે અમને અવિદ્યાથી પરમ પાર તાર્યા-ઉતાર્યા.

પરમ ઋષિઓને નમસ્કાર હો !

પરમ ઋષિઓને નમસ્કાર હો !

ॐ

ॐ

ॐ

કલ્યાણ કાને સુષ્ટિયે, દેવ ! હો એ;

કલ્યાણ આખે ચેખિયે, પૂજ્યપાદ !

હઠ અંગો ને હેઠથી, સ્તોત્ર ગાતાં,

દેવદીધેલાં ગાળિયે આયુ આંહી.

સ્વસ્તિ હો ઇન્દ્ર પુરાણકીર્તિ,

સ્વસ્તિ હો ભર્તા વિશ્વદેવો;

સ્વસ્તિ હો સૂર્ય અખંડચક્ર,

સ્વસ્તિ હો અમને બૃહસ્પતિ.

ॐ શાન્તિ શાન્તિ શાન્તિ; હરિ ॐ શાન્તિ.

૫, શ્રી મુંડકોપનિષદ

અથર્વવેદની સૌનકીય શાખાનું આ ઉપનિષદ છે

મુંડક એટલે (૧) મુંડન કરનાર, અર્થાત્ અલ્પો, અને (૨) મુંડન કરેલો, અર્થાત્ સંન્યાસી. આ ઉપનિષદનું નામ ક્રોધક એક અર્થ ઉપરથી ને ક્રોધક બીજા અર્થ ઉપરથી પડેલું માને છે

ક્રોધ ઉપનિષદનો મન્ત્ર છે કે સુરશ્વ ધારા વિ અને સુરિકા નામનું બીજું એક અપ્રધાન ઉપનિષદ છે એ ઉપરથી પ્રથમના વ્યુત્પત્તિવિચાર લણી મ્હારે મન લગે છે.

આ ઉપનિષદનું ભગવાન સંકરાચાર્યે બાળ્ય લખ્યું છે, ને આને મન્નોપનિષદ કહેલું છે આનન્દાત્રમમન્દાવસિમાં આ ઉપનિષદની ત્રણ ટીકાઓ લખાયેલી છે.

પ્રથમ મુંડકના દ્વિતીય અડમાના પ્રથમ મન્ત્રના શબ્દો ત્રેતાયા વાક્યદ્યા સન્નતતાનિ વિચારતાં એવો સદગ્ન નિર્ણય થાય કે આ ઉપનિષદ વેદત્રયીના મુગમા કે પછી રચાયેલું છે.

One of the most beautiful and oft-quoted,
One of the purest gems, વર્તમાન નવઅભ્યાસીઓ આ ઉપનિષદને એવાં વિશેષણે વર્ણવે છે

તત્ત્વજ્ઞાનના અન્યકારોમાં અદ્વિતીય-ધ્યેયના બાધાસંસ્કાર પશ્ચિ મમાં સુવિખ્યાત ■ પશુ જુદાંપરને જુદાંભાંડિતારવા મથતી, વાણી-પરને વાણીમાં સમાવવા પ્રયત્નશીલ, અગોચરને દ્વાયેલીમાં દાખવવાના શેષલા અમ સાધતી, અલંકારોથી ઉપમાઓથી અદસ્તને દસ્ત કરતી ઉપનિષદોની વાણી, સરકારમય કરતાં મે અધિકી, કવિતામય છે. 'જેમ પૃથ્વીમાથી જોવધિઓ જન્મે છે, જેમ મનુષ્યમાથી ઠેસ ને રામાવસિ થાય છે, એમ અક્ષરમાથી આ વિશ્વ પ્રગટે ■' એ મન્ત્રમાં દિલસુધીનું મહાસત્ય અમર કવિતાની રત્નવાણીમાં મોડેલું છે

સત્યમેવ જયતિ, નાઽનૃતમ; નામમાત્મા ચલદીનેન
લભ્યઃ; ન તન્ન સૂર્યો ભાતિ, ન ચન્દ્રતારકમ્; અન્ધેનૈવ
નીયમાના ચયામ્ધા; હીરાના કટકા જેવાં એ વચનો તો હનરો
વર્ષથી ભોડહુંયે પ્રકાશી રહેલાં છે.

પરા ને અપરા વિદ્યાના ભેદ અને હા સુવર્ણ સયુજા
સન્નાયાની, નરનારાયણ સમું આત્માપરમાત્માનું સખ્ય બાખતી, પરમ
બોધગાથા પણ આ ઉપનિષદમાં છે.

પરમાત્મા ધન્વિયોથી લભ્ય નથી; મનથી લભ્ય નથી; બુદ્ધિથી
લભ્ય નથી; ત્ત્કારે શી રીતે લભ્ય છે ?

સત્યેન લભ્ય, તપસાદ્યેષ આત્મા,
સમ્યક્ જ્ઞાનેન, મહાચર્યેણ નિસ્થમ.

અહાપ્રાપ્તિના આથી અધિકા માર્ગ આને ચે જગ્યા છે ?

પરમાત્માને સર્વમૂલ્તાન્તરાત્મા તો ધણા ધર્મશાસ્ત્રોએ બાખ્યો
છે, આ ઉપનિષદ એને જન્માન્તરલોકમાંથી અજન્માન્તરલોકમાં લેઈ
જતો સમૃતસ્યૈવ સેતુઃ કહે છે.

કવિતા અને તત્વજ્ઞાનનાં બન્ને પદ્ધતિ આ ઉપનિષદનાં હલોહલ
ફરેલાં છે.

ॐ तत्सत् ।

ॐ भद्र कर्णेभि शृणुयाम देवा.

भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्रा ।

स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳ सस्तनूभि

व्यशेम देवहितं यदायु ॥

स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः

स्वस्ति न पूषा विश्वदेवा ॥

स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमि

स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

प्रथममुण्डके प्रथमः खण्डः

ॐ ब्रह्मा देवानां प्रथमं सर्वभूष

विभ्रस्य कर्ता भुवनस्य गोता ।

स ब्रह्मविद्या सर्वविद्याप्रतिष्ठाम्

अथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह ॥ १ ॥

अथर्वगे या प्रवदेत ब्रह्मा

अथवां तां पुरोवाचाङ्गिर ब्रह्मविद्याम् ।

ૐ તે સત્ છે.

ૐ કલ્યાણ કાને સુણિયે, દેવ ! ઘો ઝો,
કલ્યાણ આજે પેળિયે, પૂજ્યપાદ !
હૃદ અઝો ને દેહથી, સ્તોત્ર ગાતાં,
દેવદીધેલા ગાળિયે આશુ આહી.

સ્વસ્તિ ઘો ઇન્દ્ર પુરાણકીર્તિ;
સ્વસ્તિ ઘો ભર્તા વિશ્વદેવો;
સ્વસ્તિ ઘો સૂર્ય અખંડચક્ર,
સ્વસ્તિ ઘો અમને જૃહસ્પતિ.

ૐ શાન્તિ, શાન્તિ, શાન્તિ.

પ્રથમ મુંડક; પહેલો ખંડ

૧, દેવોમા પહેલો સલબ્યા દેવ બ્રહ્મા,
જે વિશ્વકર્તા, જે લોકપાલ:
સૌ વિદ્યાની પીઠણી બ્રહ્મવિદ્યા
ભાખી લેણે જેટ અથર્વ પુત્રને.

૨, બ્રહ્માએ જે ભાખી અથર્વને, તે
પૂર્વે અથર્વે કહી અગિરાને બ્રહ્મવિદ્યા.

॥ भारद्वाजाय सत्यवाहाय प्राह
भारद्वाजोऽङ्गिरसे परावराम् ॥ २ ॥

शौनको ह वै महाशालोऽङ्गिरसं विधिवदुपसन्नः पप्रच्छ । क-
स्मिन्न भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति ॥ ३ ॥

तस्मै स होवाच । द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद्ब्रह्मविदो
वदन्ति परा चैवापरा च ॥ ४ ॥

तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेद सामवेदोऽथर्ववेद. शिक्षा कम्पो
व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति । अथ परा यया तदक्षरमधि-
गम्यते ॥ ५ ॥

यत्तद्रेक्ष्यमप्राप्तमगोत्रमवर्णम्
अचक्षुःश्रोत्रं तदपाणिपादं ।
नित्यं विभु सर्वगत सुसूक्ष्म तदव्यय
तद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः ॥ ६ ॥

यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च
यथा पृथिव्याभोषधयः समवन्ति ।
यथा सतः पुरुषात्केशलोगानि
तथाक्षरात्संभवतीह विश्वम् ॥ ७ ॥

तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽज्जगमिजायते ।
अन्नात्प्राणो मनः सत्यं लोकाः कर्मसु चावृतम् ॥ ८ ॥

તેણે કહી સારદાજ સત્યવાહને;
સારદાજે અગિરસને આળી ય તે.

૩, અને પછી મહાશાળાવાળા શૌનકે અંગિરસ કને
વિધિવત જઈને પૂછ્યું: ખરે ! કે ભગવન્ ! શુ
જાણ્યા થકી સર્વ આ જાણેલુ થાય છે ?

૪, તેને ખરે ! તેમણે કહ્યું: બે વિદ્યાઓ જાણવા જેવી
છે; ખરે ! તેમને પ્રજ્ઞવેતાઓ પરા અને વળી
અપરા કહે છે.

૫, તેમા અપરા તે ઋગ્વેદ યજુર્વેદ સામવેદ અથર્વવેદ
શિક્ષા કલ્પ વ્યાકરણ નિરુક્ત છન્દ ને ત્યોતિષ.
અને પરા તે, કે જેના વડે એ અક્ષર ઓળખાય છે.

૬, અઠશય, અગ્રાહા, અગોત્ર, અવષ્ટુ તે;
ન આંખ કે કાન, હાથ કે પાયઠ્ઠોણો;
તે સર્વવ્યાપી વિશુ નિત્ય સુસૂક્ષ્મ અવ્યય,
જેને સુત્રો પ્રાણીના પિતૃ જાણે.

૭, કરોળિયો જેમ લાજ કાઢે-ગળે છે,
પૃથ્વીમાંથી ઔષધિઓ જેમ ઉદ્ભવે;
ને જેમ જીવન્ત નરથી કેશલોમઃ
ત્યમ વિશ્વ આ અક્ષરથી જ ઉદ્ભવે.

૮, તપથી ઉપસે પ્રજ્ઞ, તેનાથી અન્ન ઉપજે;
અન્નથી ગ્રાણુ મન સત્ય, લોકો ને કર્મનું ફલ.

य सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमय तपः ।

तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमज्ञ च जायते ॥ ९ ॥

प्रथममुण्डके द्वितीयः खण्डः

तदेतसाय

मन्त्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपश्यन्

तानि वेताया बहुधा सततानि ।

तान्याचरथ नियत सत्यकामा

एष वः पन्था मुकृतस्य लोके ॥ १ ॥

यदा छेलायते ह्यर्चि समिद्धे हव्यवाहने ।

तदाग्न्यभागावन्तरेणाहुती प्रतिपादयेच्छ्रद्धया हुतम् ॥ २ ॥

यस्याग्निहोत्रमदर्शमपौर्णमासम्

अचातुर्मास्यमनाप्रयणमतिथिवर्जित च ।

अहुतमवैश्वदेवमविधिना हुतम्

आसप्तमासस्य लोकान्दिनस्ति ॥ ३ ॥

काली कराली च मनोजवा च

मुलोहिता या च संपूषवर्णा ।

स्फुलिङ्गिनी विश्वरूपी च देवी

छेलायमाना इति सप्त जिह्वाः ॥ ४ ॥

एतेषु यस्वरते धाजमानेषु

यथाकालं चाहुतयो द्याददायन् ।

૯, જે સર્વેશ સર્વવેતા, જેનું જ્ઞાનમયી તપ,
હોમાથી આ પ્રજ્ઞા અત્ત નામ ને રૂપ જન્મતાં.

પ્રથમ મુંડક; બીજો ખંડ

૧, તે આ સત્યઃ

દૃષ્ટાઓએ જે મન્ત્રમા કર્મ પેખ્યા,
ત્રિવેદમાં તે બહુધા શુભાયા,
હે સત્યપ્રેમી ! આચર એહ નિત્યે;
એ હે હોમ પન્થ જ પુણ્યલોકના

૨, પ્રોક્ષ્ણવળ હોમાગ્નિમા બ્હારે જ્ઞાનાઓ ઉછળી રહે,
આબધના ભાગની મહેલે ત્હારે શ્રદ્ધાથી આહુતિ અર્પવી.

૩, જેનો અગ્નિહોત્ર અદશ, અપૌષ્ઠમાસ,
અચાતુર્માસ્ય, અનાચયણુ, અતિથિ વિનાનો,
ન હોમ કે વૈશ્વદેવ, કે કરીતે હોમેલો,
સાતે ય લોકો તેહના નાશ પામે

૪, કાળી, કરાળી, મનોવેગ વાળી,
લોહું તપ્યા શી, ઘેરા ધૂમ્રવર્ણી,
તણખા ફેંકતી, દિવ્ય વિશ્વરૂપી-
એવી ઉછળે અગ્નિની સાત છલો

૫, વિચરે જેહ એહ જાલવલ્લવન્તમા
યથાકાળે અર્પતા આહુતિઓ,

तन्नयन्त्येताः सूर्यस्य रश्मयो
यत्र देवानां पतिरेकोऽधिवासः ॥ ५ ॥

एहोहीति तमाहुतयः सुवर्चसः
सूर्यस्य रश्मिभिर्यजमान वहन्ति ।
प्रियां वाचमभिवदन्त्योऽर्चयन्त्य
एष वः पुण्यं सुकृतो ब्रह्मलोकः ॥ ६ ॥

प्रवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा
अद्यादशोक्तमवर येषु कर्म ।
एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा
जरामृत्यु ते पुनरेवापि यन्ति ॥ ७ ॥

अविद्यायामन्तरे वर्तमाना
स्वयं धीराः पण्डित मन्यमाना ।
जहन्न्यमानाः परियन्ति मूढा
अन्धेनैव नीयमाना यथान्धा ॥ ८ ॥

अविद्यायां बहुधा वर्तमाना
वर्यं कृतार्था इत्यभिमन्यन्ति बालाः ।
यत्कर्मिणो न प्रवेदयन्ति रागात्
तेनातुरा क्षीणलोकाश्च्यवन्ते ॥ ९ ॥

इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठ
नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढा ॥

લઈ જાય ત્હેને કિરણો સૂર્યનાં ત્યાં,
જ્યાં દેવોનો નાથ એક જ વિરાજે.

૬, પ્રેરિજીવળ આહુતિઓ એને ફેરે 'આવ, આવ';
ને સૂર્યકિરણે ચળમાનને લેઈ જાય.
સ્તુતિ કરતી તે વહે મીઠી વાણે:
'આ જ ત્હમારો પુણ્ય સુકૃત બ્રહ્મલોક.'

૭, અસ્થિર આ તો નાવડું ચરણ,
અઠાર બીજાં લાખિયાં કર્મ જેમા
એને અભિનન્દે મૂઢ એયસ્ ગણી જે,
જરામૃત્યુને તેહ પામે ફરી જ.

૮, અવિદ્યાને અન્તરે મહાલનારા,
નિજને ડાઘા પડિત માનનારા,
મૂઢો ભમે તે વારવારે હંચારા:
અન્ધે જાણે દોરિયા આંધળાને.

૯, અવિદ્યામાં બહુધા મહાલનારા,
'કૃતાય' છંદએ' બાળકો એણે માને-
ત્હેને ન જાણે કર્મકો રાગ લીધે,
તેથી બિચારા પુણ્ય પૂટયે પડે છે.

૧૦, ઇષ્ટપૂતિને એક જ માનનારા
મહામૂઢો બીજું એયસ્ ન જાણે;

नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेऽनुमृत्वा
इमं लोके हीनतरं वा विशन्ति ॥ १० ॥

तपःश्रद्धे ये ह्युपवसन्त्यरण्ये
शान्ता विद्वांसो भैक्षचर्यां चरन्तः ।
सूर्यदारेण ते विरजाः प्रयान्ति
यत्रामृतः स पुरुषो ह्यन्ययात्मा ॥ ११ ॥

परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्माह्वणो
निर्वेदमायान्नस्यकृतः कृतेन ।
तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवामिगच्छेत्
समिपाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥ १२ ॥

तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक्
प्रशान्तचित्ताय शमान्विताय ।
येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं
प्रोवाच तं तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् ॥ १३ ॥

द्वितीयगुण्डके प्रथमः खण्डः

तदेतासत्यं
यथा मुदीतात्पावकाद्विस्फुलिक्ताः
सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः ।
तथाक्षराद्विविधाः सोम्य भावाः
प्रजायन्ते तत्र चैवापि यन्ति ॥ १ ॥

ને સ્વર્ગપાટે લોગવી પુણ્ય તેઓ
આ લોક, કે તેથી ચ હીન, વાસે

૧૧, તપશ્ચદાને જોઈ સેવે અરણ્યે,
સિદ્ધાવૃત્તિ પાળતા શાન્ત વિદ્વાન,
મળનિર્મળ તે જાય ત્યાં સૂર્યદારથી,
જરહા એ અમૃત પુરુષ અબ્યયાત્મા.

૧૨, કર્મે પમાતા લોક પરીક્ષી પ્રાણજ્ઞ
વૈરાગ્ય પામે; નથી નૈષ્ઠ્યમ્ કર્યાથી.
તે જણવાને શ્રોત્રિય પ્રદાનિષ્ઠ—
એવા શુરે પાસ ભર્યે હોય જાણુ.

૧૩, એ વિદ્વાને આદરે આવનારા,
પ્રશાન્તમનના, તે શાન્તિવન્તને,
જેનાથી સત્ય પુરુષ અક્ષર જણાય,
તે ભાખવી તત્વત પ્રજ્ઞવિદ્યા

દ્વિતીય મુંડક; પહેલો ખંડ

૧, તે આ સત્ય
જેમ મહાદીપ જ અભિમાયી
પ્રભવે હજારો તણુખા તેહરૂપ;
નાના ભાવે અક્ષગ્માથી તેમ
પ્રભવે છે, ને થાય તહેમા જ લીન.

दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यनः ।

अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः ॥ २ ॥

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

स्य वायुर्ग्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी ॥ ३ ॥

अग्निर्मूर्धा चक्षुषो चन्द्रसुर्यौ

दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः ।

वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य

पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वमूतातरात्मा ॥ ४ ॥

तस्मादग्निः समिधो यत्स्य सूर्यः

सोमात्पर्जन्यः ओषधयः पृथिव्याम् ।

पुमान् रेतः सिञ्चति योषिताया

बह्वीः प्रजा पुरुषाः सप्रसूताः ॥ ५ ॥

तस्माच्च सामं यजूंश्चि दीक्षा

यज्ञाश्च सर्वे क्रतवो वक्षिणाश्च ।

सवत्सरश्च यजमानश्च लोका

सोमो यत्र पवते यत्र सूर्यः ॥ ६ ॥

तस्माच्च देवा बहुधा सप्रसूता

साध्या मनुष्या पशवो वयाश्च सि ।

प्राणापानौ ओद्द्विष्यतौ तपश्च

श्रद्धा सत्यं नक्षत्रं च निधिश्च ॥ ७ ॥

૨, દિવ્ય અમૂર્ત પુરુષ, તે અન્તર જ્ઞાન, ને અજ્ઞ;
મન-ગ્રાણી બ્રહ્મણી, શુભ, પરમ અક્ષરથી પર.

૩, એમાંથી જ-મતાં ગ્રાણી, મન, ને સર્વ ઇન્દ્રિયો;
આત્મ, વાયુ, તેજ, પ્રાણી, ને પૃથ્વી સર્વધારિણી.

૪, અગ્નિ બ્રહ્મણી, ચક્ષુષો અન્દ્રસૂર્ય,
જ્ઞાન દિશાઓ, વાયુ વિસ્તારી વેદો;
વાયુ ગ્રાણી, વિશ્વ છે એનું હૈયું,
પગ પૃથ્વી: એ સર્વજ્ઞતાન્તરાત્મા.

૫, હૃદમાંથી અગ્નિ, સૂર્ય જેનાં સમિધ;
અન્દ્રથી બેહુલો, પૃથ્વીમાં સ્ત્રીપદ્મીઓ;
ને સ્ત્રીઓ છે રેત સ્ત્રીમાં પુરુષ;
બ્રહ્મણી પ્રજા પ્રસવી છે પુરુષથી.

૬, હૃદમાંથી ઋગ્વેદ, યજુઃ, સામવેદ,
દીક્ષા, યજ્ઞો, સૌ કૃતુઓ, હસિષ્ઠા ચે;
સંવત્સરો, ને યજ્ઞમાન, લોક સૌ આઃ
જ્ઞાન અન્દ્રમા-જ્ઞાન સૂર્ય પાવન કરે છે.

૭, હૃદમાંથી દેવો બહુધા જન્મિયા છે,
સાધ્યો, મનુષ્યો, પશુઓ, પાંખીઓ ચે;
ગ્રાણી, અપાન, જવ, ચોખા, તપ, ને
વિધિ ને શ્રદ્ધા, સત્ય ને પ્રહસ્યથાં.

सप्त प्राणा प्रभवन्ति तस्मात्
 सप्तार्षिः सप्तभिः सप्त होमा ।
 सप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा
 गुहाशया निहिता मत्त सप्त ॥ ८ ॥

अतः समुद्रा गिरयश्च सर्वे
 अस्मात्स्यन्दन्ते सिन्धवः सर्वरूपा ।
 अतश्च सर्वा ओषधयो रसश्च
 येनैष भूतैस्तिष्ठते ह्यन्तरात्मा ॥ ९ ॥

पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतम् ।
 एतद्यो वेद निहितं गुहाया
 सोऽविद्यामन्थि विकिरतीह सोम्य ॥ १० ॥

द्वितीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः

आवि संनिहितं गुहाचरनाम महत्पदम्
 अत्रैतत्समर्पितम् एजत्पाणत्रिमिषम् ।
 यदेतज्जानथ सदसद्वरेण्य
 परं विज्ञानाद्यद्वरिष्ठं प्रजानाम् ॥ १ ॥

यदर्चिमघदण्ड्योऽणु च
 यस्मिँल्लोका निहिता लोकिनश्च ।
 तदेतदक्षरं ब्रह्म स प्राणस्तदु वाङ्मन
 तदेतत्सत्यं तदमृतं तदेद्वयं सोम्य विद्धि ॥ २ ॥

- ૮, તહેમાંથી જ પ્રભવે સાત પ્રાણુ,
સાતે જવાળા, સમિધા, હોમ સાતે;
આ લોક સાતે, વિચરે પ્રાણુ જેમાં
શુક્રવાસી છૂપલા સાત સાત.
- ૯, એમાંથી સૌ સાગર, ખ્હાઠ સર્વ,
એમાંથી ંહે ॥ બહુરૂપી નદીઓ;
એમાંથી સૌ ઔષધી ને રસો જ,
રૂહે જે વડે જૂતમાં અન્તરાત્મા.
- ૧૦, પુરુષ જ આ વિશ્વ, કર્મ, તપ, બ્રહ્મ, અમૃતે પરમ,
જે એ શુક્રમાં છૂપલાને જ બાણે,
અવિદ્યાની ગાંઠો તહેની અંહી કપાય.

દ્વિતીય મુંડક; બીજો ખંડ

- ૧, શુક્રશમન્તો સુવિશલ્યો પ્રકાશનાત્રી
મહાપદ એ, જ્યાં સહુ યે સમાય છે;
હાલે-ચાલે જે, શ્વાસ લે, જેહ મટકે:
તહેને બાણે સત્ અસત્ ને વરેણ્ય,
વિજ્ઞાનપરો, સદિમાં સર્વશ્રેષ્ઠ.
- ૨, જે રશિમવન્તો, અણુથી અણુ જે,
જેમાં વસે સૌ લોક ને લોકવાસી,
એ જ એ અક્ષર બ્રહ્મ; એ વાણી મન, પ્રાણ એ;
એ જ સત્ય, અમૃત એ, એ જ વેદધન્ય, વીધિ રો.

धनुर्गृहीत्वौपनिषद् महास्त्र

शरं क्षुपासानिशितं संभयीत ।

आयम्य तद्भावगतेन चेतसा

छक्ष्य तदेवाक्षर सोम्य विद्धि ॥ ३ ॥

प्रणवो धनु शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते ।

अप्रमत्तेन वेदव्य शरवत्तन्मयो भवेत् ॥ ४ ॥

यस्मिन्चौ पृथिवी चान्तरिक्षम्

ओतं मनः सह प्राणैश्च सर्वं ।

तमेवैकं जानथ आत्मानम्

अन्या वाचो विमुञ्चन्नामृतस्यैव सेतुः ॥ ५ ॥

अरा इव रथनाभौ सहता यत्र नाब्ध ।

स एषोऽन्तश्चरते बहुधा जायमानः

ओमित्येव ध्यायथ आत्मानं ।

स्वस्ति वः पाराय तमसः परस्तात् ॥ ६ ॥

य सर्वज्ञ सर्वविद्यस्यैव महिमा भुवि

दिव्ये ब्रह्मपुरे ह्येष व्योम्यात्मा प्रतिष्ठितः ।

मनोमयः प्राणशरीरनेता

प्रतिष्ठितोऽन्ने हृदय संनिधाय ।

तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा

आनन्दरूपममृतं यद्विभाति ॥ ७ ॥

भिषते हृदयग्रन्थिरिह्यन्ते सर्वसंशया ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्ष्टे पराजरे ॥ ८ ॥

- ૩, મહાસ ઉપનિષદનું ધનુષ ધરી,
ઉપાસનાથી ઘસ્યું બાણ સાંધીને,
ખેંચી જ તદ્દલાવવિલીન ચિત્તથી,
વીરા ! વીધો અક્ષરરૂપ લલ્ય તે.
- ૪, ધનુષ ઓંકાર, બાણ આત્મા, બ્રહ્મ તેહનું લલ્ય રહે;
ધીરે જો વીધવાનું; ને બાણ શું થવું તન્મય.
- ૫, જેમાં પૃથ્વી આલ ને અન્તરિક્ષ,
સૌ ગ્રાણ સાથે મન છે ઓતપ્રોત;
જાણો જોઈ જ આત્મને એહ; બીજી
વાણી મૂકો; અમૃતનો જો જ સેતુ.
- ૬, આપા શી વચનાલીમાં નાડીઓ સૌ મળે જ્યહાં,
એ આ અન્તરે વિચરે, બહુધા જેહ જન્મતો.
હઠ એમ બોલી ધ્યાન ધરો આત્મ કેહ;
શુભ હો તહમાર; તરો અન્ધારથી પર.
- ૭, જે સર્વંશ સર્વવેત્તા, જેનો આ મહિમા જગે,
હિલ્ય બ્રહ્મપુરે આસે એ જ આત્મા વસી રહ્યો.
મનોમયી, ગ્રાણશરીરનેતા,
અત્રે વસેલો, હૃદયે જે સ્થપાયો,
તહેને વિદ્યાને ઓળખે છે જ ધીર:
પ્રકાશે જેહ અમૃત-આનન્દરૂપ.
- ૮, ભેદાયે ઉરની ગાંઠ, છેદાયે સર્વ સંશયો,
રૂપ જામે ટર્નનાળ, દીઠે એહ પરાવર.

हिरण्यये परे कोशे विरज ब्रह्म निष्कलम् ।
 तच्छुभ्रं ज्योतिषा ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः ॥ ९ ॥
 न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारक
 नेमा विद्युतो भाति कुतोऽयमग्निः ।
 तमेव भातमनुभाति सर्वं
 तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ॥ १० ॥
 ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात्
 ब्रह्म पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण ।
 अधश्चोर्ध्वं च प्रसृतं ब्रह्मैव
 इदं विश्वमिदं परिष्ठम् ॥ ११ ॥

तृतीयमुण्डके प्रथमः खण्डः

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया
 समानं वृक्षं परिपस्वजाते ।
 तयोरन्यं पिप्पलं स्वादृत्यन्
 धनश्च तयो अभिचाकशीति ॥ १ ॥
 समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नो
 धनीशया शोचति मुह्यमानः ।
 जुष्टं यदा पश्यत्ययमीशम्
 अस्य महिमानमिति वीतशोकः ॥ २ ॥
 यदा पश्य पश्यते रुक्मवर्णं
 कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् ।

- ૬, હિરણ્યમય પરમ્ કોશે નિર્મળ પ્રહા નિષ્કલ;
શુભ્ર તે, જ્યોતિનો જ્યોતિ, જેને જાણે આત્મસાનીઓ.
- ૧૦, ના પ્રકાશે સૂર્ય ત્હા; કે ન ચન્દ્ર, નહિ તારલા;
ન આ વીજળીઓ; તો ક્યાથી અગ્નિ આ ?
તેના પ્રકાશે પ્રકાશે સૌ યજી આ,
તેની પ્રભાથી આ બધું ચે પ્રકાશે.
- ૧૧, પ્રહા જ આ અમૃત, પ્રહા આગે,
પાછળ પ્રહા, દક્ષિણે ઉત્તરે ચે;
નીચે ઉંચે વિસ્તર્યો છે જ પ્રહા,
આ વિશ્વ એ, આ સહુથી શ્રેષ્ઠ એહ.

તૃતીય મુંઠક; પહેલો ખંડ

- ૧, સુખખાળા સનેહ સખા બે
એક જ વૃક્ષે વિરાજ્યા-મૂઠયા છે,
તેમાથી એકે ચેપડી મીઠી ખાય,
ખીજે ન ખાતો નિરખી રહ્યો છે.
- ૨, એક જ વૃક્ષે તક્ષીન તે પુરુષ
અનીશતાથી શોચતો મોહ પામી.
ચેખે જ્યારે પૂજ્ય એ અન્ય ઈશને,
મહિમા ય એનો, ત્યાહરે શોક શામે.
- ૩, જોનાર જ્યારે જાણે સુવર્ણવર્ણને
કર્તા અને ઈશ, પુરુષ, પ્રદાતા મૂળ;

तदा विद्वापुण्यपापे विधूय

। निरुद्धं परम साम्यमुपैति ॥ ३ ॥

प्राणो ह्येष यः सर्वमूर्तेर्विभाति

विज्ञानन्विद्वाभयते नातिवादी ।

आत्मनीड आत्मरति क्रियावान्

एष ब्रह्मविदो वरिष्ठः ॥ ४ ॥

सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा

सम्याज्ञानेन महाचर्येण नित्यम् ।

अन्तःशरीरे ज्योतिर्मयो हि शुभो

यः पश्यन्ति यत्तय क्षीणदोषा ॥ ५ ॥

सत्यमेव जयते नानृत

सत्येन पथा विततो देवयान ।

येनाक्रमन्त्युपयो व्यातकामा

यत्र तत्सत्यस्य परम निधानम् ॥ ६ ॥

बृहच्च तद्विव्यमचिन्त्यरूप

सूक्ष्माच्च तत्सूक्ष्मतर विभाति ।

दूरात्सूदूरे तदिहान्तिके च

पश्यत्स्वहैव निहितं गुहायाम् ॥ ७ ॥

न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा

नायैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा ।

ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्व

ततस्तु त्वं पश्यते निष्कल ध्यायमान ॥ ८ ॥

ત્યહારે વિદ્વાન, ધોવાઈ પુણ્યપાપથી,
નિરંજન થઈ, પરમ સામ્ય પામે.

૪, પ્રાણ જ આ, જે સર્વ ભૂતે પ્રકાશે;
તે બાણી વિદ્વાન અતિવાહી ન થાય.
માણે-રમે આત્મમાં કર્મ કરતો,
તે પ્રદાવેતા મહિ સર્વશ્રેષ્ઠ.

૫, સત્યે લભ્ય, તપથી, આ જ આત્મા;
તત્ત્વજ્ઞાને, પ્રદાવ્યે સદા ચે.
અન્ત-શરીરે શુદ્ધ તે જ્યોતિર્વન્તો,
જેને જેને યતિઓ દોપવામ્યા.

૬, સત્ય જ જિતે છે, નહીં અસત્ય;
સત્યે જ માર્ગ પાથયો દેવયાન;
જે માર્ગ ખેડી ઋષિઓ, વાછરુ પામી,
ઉતરે ભયહા, તે પરમ તીર્થ સત્ય કેફ.

૭, મહાન ને હિન્મ, અચિન્ત્યકૃષ્ણ તે,
ને સૂક્ષ્મથી સૂક્ષ્મ જ તે પ્રકાશે;
દ્વરથી સુદ્વર, અહીં પાસ છે તે;
જોનારમા ચે જો રહ્યો અહીં સુક્ષ્મા.

૮, ન ચક્ષુથી જુહાય, ન વાણીથી ચે,
ન ઇન્દ્રિયે અન્ય, ન તપે, ન કર્મથી.
જ્ઞાનપ્રસાદે ચિત્ત વિશુદ્ધ થાય,
પછી જેને તે નિષ્કલને ધ્યાન ધરતા.

एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो
 यस्मिन्प्राण पञ्चधा सविवेश ।
 प्राणैश्चित्त सर्वमात प्रजानां
 यस्मिन्विशुद्धे विभवायेष आत्मा ॥ ९ ॥

य यं लोफं मनसा सविभाति
 विशुद्धसत्त्वः कामयते याश्च कामान् ।
 त त्र लोक जायते ताश्च कामान्
 तस्मादात्मज्ञ एतर्चयेद्भूतिकामः ॥ १० ॥

तृतीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः

स वेदैतत्परमं ब्रह्म धाम
 यत्र विश्व निहितं भाति शुभ्रम् ।
 उपासते पुरुष ये ह्यकामा
 ते शुभ्रमेतदतिवर्तन्ति धीराः ॥ १ ॥

कामान्ध, कामयते मन्यमानः
 स कामभिर्जायते तत्र तत्र ।
 पर्याप्तकामस्य कृतात्मनस्तु
 इहैव सर्वे प्रविष्टीयन्ति कामाः ॥ २ ॥

नायमात्मा प्रयत्नेन लभ्यो
 न मेधया न बहुना श्रुतेन ।
 यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः
 तस्यैष आत्मा विवृणुते तनु स्वाम् ॥ ३ ॥

नायमात्मा बलहर्त्त्रेण लभ्यो
 न च प्रमादात्तपसो वाप्यलिङ्गात् ।

- ૯, આ આલુઆત્મા ચિત્તથી જાણવા શો,
જેમાં પાંચે પ્રાણ સુસ્થિત રહેતા;
ચિત્ત ભરી છે પ્રાણથી પ્રાણીનાં સૌ,
જે શુદ્ધ ચાતાં પ્રગટે એહ આત્મા.
- ૧૦, જે જે લોકને મનથી ચિન્તવે, કે
વિશુદ્ધ ચિત્તનો કામના જેહ વાંછે,
તે તે જ લોકને-કામનાને જિતે તે:
આત્મવિદને તેથી પૂજવા સુજેશ્ચુએ.

તૃતીય મુંઠક; બીજો ખંડ

- ૧, તે જાણે એ પરમ બ્રહ્મધામ,
જેમાં રહેલું વિશ્વ આ શુભ શોભે;
નિષ્કામી જે એ પુરુષને ઉપાસે,
એાળંગે એ ધીર જન્માન્તરોને.
- ૨, જે જે વાંછે કામના ઇદ માની,
તે કામનાથી જન્મતો તેહ ત્યાં ત્યાં;
પરિતપિયા કામ તે કૃતાત્મની તો
અંહી જ સર્વે કામના અસ્ત પામે.
- ૩, ન આત્મા આ પ્રવચને પમાય,
ન મેધાથી, ન બહુધા યુદ્ધયાથી;
જેને વરે એ, તેહથી એ પમાય,
તહેને જ આત્મા નિજ રૂપ હિઠાડે.
- ૪, ન આ આત્મા બલહીને પમાય,
ન પ્રમાદે, ન તપથી એ અયોગ્ય.

एतैरुपायैर्यतते यस्तु विद्वान्
तस्यैव आत्मा विशते ब्रह्मधाम ॥ ४ ॥

संप्राप्यैनमृषयो ज्ञानतृप्ताः
हृतात्मानो वीतरागाः प्रशान्ताः ।
ते सर्वगं सर्वतः प्राप्य धीरा
युक्तात्मानः सर्वमेवाविशिन्ति ॥ ५ ॥

वेदांतविज्ञानमुनिश्चितार्थाः
सन्यासबोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः ।
ते ब्रह्मलोकेषु परांतकाले
परासृताः परिसुच्यन्ति सर्वे ॥ ६ ॥

गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठा
देवाश्च सर्वे प्रतिदेवतासु ।
कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा
परेऽव्यये सर्व एको भवन्ति ॥ ७ ॥

यथा नद्यः स्थन्दमाना समुद्रे
अस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय ।
तथा विद्वान्नामरूपादिमुक्तः
परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ ८ ॥

स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद
ब्रह्मैव भवति

એ સૌ ઉપાયે જેહ વિદ્વાન જોળે,
તેનો આત્મા જઈ ઠરે પ્રજ્ઞધામે.

૫, યામી જ એને ઋષિઓ રાનતૃપ્ત,
કૃતાત્મ ને રાગવામ્યા, પ્રશાન્ત,
તે ધીર, યામી સર્વતા સર્વવ્યાપી,
સુકૃતાત્મા તે સર્વમાં જ ઠરી રહે.

૬, વેદાન્તસાને સુનિશ્ચિત લક્ષ્યવન્તા,
સંન્યાસયોગે શુદ્ધ ચિત્તના ચતિઓ,
જઈ પ્રજ્ઞાલોકે મહાઅન્તકાળે
પરમ્ અમરો તે છૂટે છે બધાથી.

૭, યામી કલા પન્હર, ઇન્દ્રિયો સ્થા
ઠરી, જ જેની નિજ દેવતામા,
ને કર્મ; વિજ્ઞાનવન્તો જ આત્માઃ
એ સૌ પરમ્ અવ્યયે એક થાય.

૮, જેવી નદીઓ સમુદ્રમા વહન્તી
અસ્ત જ પામે, છાદીને નામરૂપ;
તેમ જ વિદ્વાન્ નામરૂપેથી છૂટી
પામે પરાત્પર પુરુષને જ દિવ્ય.

૯, ખરે જ ! બાણે તે પરશ્વહને જે,
તે થાય પ્રજ્ઞ જ.

नास्याव्रलविक्कुले भवति ।
 तरति शोकं तरति पाप्मानं
 गुहाप्रस्थिभ्यो विमुक्तोऽमृतो भवति ॥ ९ ॥

तदेतद्वचाऽभ्युक्तम् ।
 क्रियावन्तः श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठाः
 स्वयं जुहुवन्त एकर्षिं श्रद्धयन्तः ।
 तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत्
 शिरोरत्नं विधिवद्यैस्तु चीर्णम् ॥ १० ॥

तदेतास्तयमृषिङ्गिराः पुरोयाच
 नेतद्वचीर्णवतोऽधीते ।
 नमः परमश्रुपिभ्यो
 नमः परमश्रुपिभ्यः ॥ ११ ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः
 भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।
 स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳ सस्तनूभिः
 व्यशेम देवहितं यदायुः ॥

स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः
 स्वस्ति नः पूषा विश्वदेवाः ॥
 स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः
 स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ हरि ॐ तत्सत्

૫, મુંડક ૩, ખં. ૨

ન એને કુળે કો અપ્રદક્ષ જન્મે;
તરે શોક, ને તે તરે પાપપુજ;
એ થાય અમૃત છૂટી ઉરત્રન્ધીઓથી.

૧૦, તે આ ઋચામાં ઠહેલું છે:
ક્રિયાવન્તા, શ્રોત્રિય, પ્રદાનિષ્ઠો,
શ્રદ્ધાળુ, સ્વયં એકર્ષિ હોમકર્તા,
ને જેમણે કીધ વિધવત્ શિરોમત,
તેઓને જ આ ભાખવી પ્રદાવિદ્યા.

૧૧, એ આ સત્ય ઋષિ અગિરાએ ભાખ્યું પૂવે'.
ના ભણ્યું તે મત ના પાળનારે.
પરમ ઋષિઓને નમસ્કાર હો !
પરમ ઋષિઓને નમસ્કાર હો !

૨

ઠઠ ઠટ્યાણુ ઠાને મુણિયે, દેવ ! હો એ;
ઠટ્યાણુ આજે પેખિયે, પૂલ્યપાદ !
દદ અયો ને દેહથી, સ્તોત્ર ગાતાં,
દેવદીધેલા ગાળિયે આમુ આહી.
સ્વસ્તિ હો ઇન્દ્ર પુરાણકીર્તિ;
સ્વસ્તિ હો ભત્રી વિશ્વદેવો;
સ્વસ્તિ હો સૂર્ય અળદયક;
સ્વસ્તિ હો અમને બૃહસ્પતિ.

ઠ શાન્તિ, શાન્તિ, શાન્તિ; હરિ ઠ તત્સત.

૨૨

૨૨

૨૨

नास्याब्रह्मवित्कुले भवति ।
 तरति शोकं तरति पाप्मानं
 गुहाग्रन्थिभ्यो निमुक्तोऽमृतो भवति ॥ ९ ॥

तदेतद्वचाऽभ्युक्तम् ।
 क्रियावन्तः श्रोत्रिया ब्रह्मनिष्ठाः
 स्वयं जुहुवन्त एकर्वि अद्वयन्तः ।
 तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदेत्
 शिरोव्रत विधिवद्गैस्तु चीर्णम् ॥ १० ॥

तदेतासत्यमृषिङ्गिराः पुरोवाच
 नैतदचीर्णव्रतोऽधीते ।
 नमः परमऋषिभ्यो
 नमः परमऋषिभ्यः ॥ ११ ॥

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवाः
 भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।
 स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳ सस्तनुभिः
 व्यशेम देवहितं यदायुः ॥

स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः
 स्वस्ति नः पूषा विश्वदेवाः ॥
 स्वस्ति नस्तार्क्ष्यो अरिष्टनेमिः
 स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥ हरि ॐ तत्सत्

૫, મુંડક ૩, ખં. ૨

ન ઝીને કુળે કૈા અપ્રધાર જન્મે;
તરે શોક, ને તે તરે પાપપુજ,
એ થાય અમૃત છૂટી ઉચ્ચન્ધીઓથી.

૧૦, તે આ ગાથામાં કહેલું છે:
ક્રિયાવન્તા, શ્રોત્રિય, પ્રદ્ધનિષ્ઠો,
શ્રદ્ધાણુ, સ્વયં એકપિ હોમકર્તા,
ને જેમણે કીધ વિધવત્ શિરોમત,
તેઓને જ આ લાખવી પ્રદ્ધવિદ્યા.

૧૧, એ આ કાલ્ય ઋષિ અગિરાજી લાખ્યુ પૂવે,
ના લણ્ણુ તે મત ના પાળનારે.
પરમ ઋષિઓને નમસ્કાર હો !
પરમ ઋષિઓને નમસ્કાર હો !

✽

હઠ કલ્યાણુ ઠાને સુષ્ટિયે, દેવ ! હો એ;
કલ્યાણુ આખે ચેખિયે, પૂજ્યપાદ !
દૃઢ અગો ને દૃઢથી, સ્તોત્ર ગાતાં,
દેવદીધેલા ગાળિયે આયુ આહી.
સ્વસ્તિ હો ધન્ધ્ર પુરાણુકીર્તિ;
સ્વસ્તિ હો ભત્તા વિશ્વદેવો,
સ્વસ્તિ હો સૂર્ય અર્ખંડચક્ર;
સ્વસ્તિ હો અમને બૃહસ્પતિ.

હઠ શાન્તિ, શાન્તિ, શાન્તિ; હરિ હઠ તારસત,

૫૨

૫૩

૫૪

૧, ઈશા;

પા. ૩૫, અસૂર્ય=સૂર્ય સૂતાં. અસૂર્ય=આસુરી. માંતરિશ્વા=માતરિ=અન્તરિક્ષમાં વહે છે તે, વાયુ.

પા. ૩૭, ધૃષ્ટા=તિરસ્કાર. સંભૂતિ ને અસંભૂતિ; ૧૪મા મન્ત્રમાં સંભૂતિ=સંભવ, ને અસંભૂતિ=અસંભવ. સંભૂતિ=સંભવેલું=વ્યક્ત થયેલું સમસ્ત. અસંભૂતિ=ન સંભવેલું=અવ્યક્ત સમસ્ત.

પા. ૩૯, પૂષ્પ=પોષનાર, સૂર્ય. એકેષા=એકલા વિચરનાર, એકલપન્થી, સૂર્ય. પ્રાગ્નપત્ય=પ્રજાપતિના બાળક. કતો=કંઠસ્પર્શમક્રમન

૨, કેન;

પા. ૪૭, જાતવેદ=ઉત્પન્ન થયેલા અર્વનો જાણુદાર, અગ્નિ. યક્ષ=યજ્ઞવા યોગ્ય. તથાસ્તુ=તથાનઅસ્તુ=તેમ હો.

પા. ૫૧, હૈમવતી=દિમવાનની પુત્રી; (૨) હૈમ=સોનાવર્ણી. તદ્દન=સૌનો બહાલો વનનીય=ઉપાસનીય, બહાલ કરવા જેવો.

૩, કંઠ;

પા. ૫૭, વાજશ્રવ=અન્નનું સદાવ્રત આપનાર. સર્વમેધ યત=યજ્ઞમાં પોતાનું સર્વસ્વ હોમવામાં આવે છે તે વિશ્વજીત યજ્ઞ.

પા. ૫૯, વૈશ્વાનર=જડરમતિ અગ્નિ. વૈવસ્વત=વિવસ્વત-સૂર્યના પુત્ર. પ્રતિક્ષા=પ્રેક્ષણ, આખરી જોઈ રહેલું. ઇષ્ટાપૂર્તિ=યજ્ઞયાગાદિ ને વાવકૂવાદિ કરવા-કરાવવાનાં ફળ.

પા. ૬૩, નાચિકેત=નાચિકેતાના નામનો અગ્નિ.

પા. ૬૭, પ્રેયસ=પ્રેય કરનાર. પ્રેયસ=પ્રિય લાગતું.

પા. ૬૯, યોગક્ષેમ=કમાણી ને વ્યય.

પા. ૭૫, મત-અમંત=મદથી ભરેલો, છતાં મદહીન.

૧ પા. ૭૭, ધીમતા=શુદ્ધિવન્તાઓ. દુષ્ટાશ્વો=ખરાબ ધોડાઓ. સદશ્વો=સારા ધોડાઓ. મદદાત્મા=દિવ્યગર્ભો.

- પા ૭૯, દુર્ગમ=તરી ઉતરવી અધગી પડે એવી વિદ્યુષો=કાલા પુરુષો.
 મેધાવી=જેની શુદ્ધિ ઉઘડેલી છે એવો પુરુષ
- પા ૮૧, સસર્ગજન=સસર્ગથી-એ વસ્તુને મળવે જન્મતા, જાણ
 વિષય ને ઇન્દ્રિયના મંસર્ગથી ઉત્પન્ન થતા cp Kant's
 Theory of sense perceptions અદિતિ=ચંદ્રાદિ
 વિષયોનું લક્ષણ કરનારી કેટલાક અર્થ કરે છે દિરણ્યગર્ભ,
 કારણ કે દિરણ્યગર્ભ ફલભોક્તા છે
- પા ૮૫, અવક્ર=અવિક્રત=અવિકારી ઋત=ગત. પાન, અપાન,
 ઉદાન, સમાન, વ્યાન એ યોગવિદ્યાના પચ પ્રાણ છે પાન=રેફમાર્મોનો
 વાયુ અપાન=ગ્રીએ સરતો વાયુ ઉદાન=ઉપર ચઢતો વાયુ,
 મમાન=મધ્યે રહેતો વાયુ વ્યાન=ફિરમા વહેતો વાયુ
- પા ૮૭, શુભ=નિર્ભય નિષ્કલક પ્રતિરૂપ અનેક રૂપનો મવશૂતા
 ન્તરાત્મા=સૌ જોના-પ્રાણી માત્રના અન્તરમા વસેનો આત્મા.

૪, પ્રશ્ન;

- પા ૮૭ મમિષ=હોમ મનેના ઇન્દ્રિયા
- પા ૮૯ અન=Matter પ્રાણ=Spint
- પા ૧૦૧ ઇષ્ટ=યજ્ઞયાગાદિ પ્ર.
- પા ૧૦૫, મધવા-ઇન્દ્ર વદ્નિ=વહન કરનાર, બળીને લઈ જનાર,
 અગ્નિ, સ્વધા=યજ્ઞમાનના પોતાના પિતૃઓ પ્રતિ જતી આદૃતિ
- પા ૧૦૭ નાત્ય=જેને સરકાર નથી થયા તે પ્રાણ પ્રથમ સરજાયેલો
 હોઈ સરકાર ડાણ કરે? અર્થાત્ મંસ્કારનિર્મળ નદિ, પશુ
 સ્વયનિર્મળ બ્યાજસ્તુતિ અતકાર છે
- પા ૧૧૧ આ તણ અગ્નિહોત્રના અગ્નિઓ છે ગાર્દપત્ય તે
 ગૃહસ્થાશ્રમીનો અગ્નિ દક્ષિણાગ્નિ=દક્ષિણે રચાયેલો પિતૃનવિ
 લેતો અગ્નિ આહવનીય અગ્નિ=દેવમવિ લેતો અગ્નિ
- પા ૧૧૭, જીવધન=દિરણ્યગર્ભ કાન્તદર્શી=કવિ, આરપાર=સ્થામે
 પાર જોનાર

૫, સુ'કક;

ખા. ૧૨૭, મહાસાળાવાળા=મોટા ઘરના.

ખા. ૧૨૮, આત્મ=પદ્મમાં હોમવાનું ધી. અદર્શ=પ્રતિપદાના યદ્ય
વિનાતો. અનાગ્રયણ=વર્ષા-નતે પાકસંગ્રહના ઠાળના યદ્ય વિનાતો.

ખા. ૧૩૩, નૈઋત્ય=કર્મથી પર સ્થિતિ. ઓત્રિય=શ્રુતિ બળેલા, વેદવેત્તા.

ખા. ૧૩૭, વરેણ=વરવા-બ્રહ્મ કરવા જેવો. વેદવ્ય=વીધવા ચોખ્ખો.

ખા. ૧૩૯, તદ્ભાવવિલીન=તદેના ભાવમાં-ફળેલા.

પરાવર=પર+અવર=જે પરમ શ્રેષ્ઠ તે બીજું સૌ છે તે.

ખા. ૧૪૧, નિઃકલ=કળાસુતો. અનીશતાથી=અધિરપણાની ખા-
મીને કારણે.

ખા. ૧૪૩, નિરંજન=નિર્લેપ. દેવયાન=દેવલોકનો માર્ગ.

ખા. ૧૪૫, કૃતાત્મ=કરવાનું સૌ કરી રહેલો પુરુષ.

ખા. ૧૪૭, સુક્તામા=આત્મામાં ભળી ગયેલો આત્મા.

ખા. ૧૪૯, શિરોવત=ઉપનિષદ બાણનારનું મુંડનનું વ્રત.